

حرم

حَرَم، محدوده‌ای پیرامون اماکن مقدّس اسلامی، به ویژه کعبه می‌باشد. از احکام حرم در بلب‌های طهارت، حج، جهاد، لطفه، حدود، قصاص و دیت سخن گفته‌اند که به مهمترین موارد آن اشاره می‌شود.

فهرست مندرجات

- ۱ - معنا
- ۲ - وجه تسمیه
- ۳ - کاربرد
- ۴ - مهمترین مصداق
- ۵ - پیشینه
- ۶ - حرم مکه
  - ۶.۱ - محدوده
  - ۶.۲ - مراد از امن بودن
- ۷ - روند بازسازی
  - ۷.۱ - عصر جاهلیت
  - ۷.۲ - پس از فتح مکه
  - ۷.۳ - زمان خلفا
  - ۷.۴ - ادوار دیگر
  - ۷.۵ - دوران آل سعود
- ۸ - علانم
- ۹ - تألیفات
- ۱۰ - احکام
  - ۱۰.۱ - عدم جواز سکونت غیرمسلمانان
  - ۱۰.۲ - وجوب احرام بستن
  - ۱۰.۳ - حرمت کشتن حیوانات
  - ۱۰.۴ - حکم قطع گیاه حرم
  - ۱۰.۵ - حرمت خوردن گوشت حیوانی که نا مشروع شکار شده و جنگ
  - ۱۰.۶ - ممنوع بودن خارج کردن سنگ و ریگ و برداشتن اشیای گمشده
  - ۱۰.۷ - ممنوع بودن اجرای حد و قصاص
  - ۱۰.۸ - طلب دین
  - ۱۰.۹ - افزایش دیه و حرمت دفن مشرکان
  - ۱۰.۱۰ - حرمت خرید و فروش یا اجاره خانه‌ها
- ۱۱ - حرم نبوی
  - ۱۱.۱ - دیدگاه فقهای شیعه
  - ۱۱.۲ - از نظر فقهای اهل سنت
  - ۱۱.۳ - حدود
  - ۱۱.۴ - احکام
- ۱۲ - حرم امام حسین
- ۱۳ - اقوال در جواز اتمام نماز در چهار حرم
- ۱۴ - فهرست منابع
- ۱۵ - پانویس
- ۱۶ - منابع

معنا

واژه حرم، از ریشه حرم (به معنای ممنوع بودن)، گاهی به معنای اهل و عیال یک شخص یا محل اقامتشان است، که آن‌ها را از تعرض دیگران حفظ می‌کند. ابن اثیر، النهایة فی غریب‌الحدیث والاثار، ذیل «دعص»، چاپ محمود مجد طنحی و طاهر احمد زاوی، بیروت ۱۳۸۳/۱۹۶۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۴ ش.

[۱۲] این منظور، لسان العرب، ذیل واژه.

[۱۳] عبدالرحمان جبرتی، تاریخ عجائب الآثار فی التراجم و الاخبار، ج ۲، ص ۱۴۳، بیروت: دار الجیل، (بی تا).
محدوده‌ای گرداگرد کعبه معظم و همچنین به حد فاصل بین دو کوه «عائش» و «وَعِیر» در **مدینه**، و همچنین به مدفن **پیامبران** و **امامان** علیهم السلام گفته می‌شود.

وجه تسمیه

در متون اسلامی، این واژه بیشتر در مورد مکانی گرداگرد **امکان مقّس** به کار می‌رود که ورود و حضور در آن‌ها آداب ویژه‌ای دارد.
مثلاً واژگان حرم یا حرم‌الله یا حرم مکی معمولاً به منطقه‌ای در حریم خانه **کعبه** تا محدوده‌ای معین اطلاق می‌شود.

[۱۴] اسماعیل بن حماد جوهری، **الصاحح: تاج اللغة و صحاح العربیة، ذیل واژه، چپ احمد عبدالغفور عطار، بیروت (بی تا)، چپ افست تهران ۱۳۶۸ ش.**

[۱۵] محمد بن محمد زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ذیل واژه، چپ علی شیری، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۴.

برخی حرم نامین محدوده این امکان را به دلیل محترم بودن آن‌ها یا حرمت انجام دادن برخی کارها در آن‌ها دانسته‌اند.

[۱۶] محبطا هر کردی، التاریخ القویم لمکة و بیته الله الکریم، ج ۱، جزء ۱، ص ۱۰۱، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.

[۱۷] مرتضی بروجرودی، مستند العروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۲۳، تقریرات درس آیت‌الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ ش.

کاربرد

تعابیر حرم الرسول یا **حرم نبوی** درباره حرم **پیامبر** صلی الله علیه و آله وسلم در مدینه به کار می‌رود.

همچنین، ترکیب **حرمین شریفین** برای اشاره به دو حرم **مکه** و مدینه یا دو حرم نجف و کربلا یا دو حرم **بیت المقدس** و **الخلیل** بسیار کاربرد دارد.

گفتنی است در متون دینی، گاهی واژه حرم در معنایی مضیق‌تر یعنی در خصوص **مسجد الحرام** یا **مسجد النبوی**، یا در مفهومی وسیع‌تر یعنی سرزمینی که مکه یا مدینه را در بر گرفته است، به کار می‌رود.

همچنین اطلاق واژه حرم بر مدفن **امامان شیعه** (مشاهد مشرفه) بسیار شایع است، مانند حرم حسینی

[۱۸] اجماعیت فقه‌الشیعیة و احوط الأقوال من احکام الشریعة، ج ۱، (قم) ۱۴۱۹.

درباره مرقد **امام حسین** علیه السلام و حرم رضوی درباره مرقد **امام رضا** علیه السلام.

[۱۹] محمد بن احمد منهجی اسبوطی، جواهر العقود و معین القضاة و الموقّعين و الشهود، ج ۲، ص ۴۷۴، چپ مسعد عبدالحمید محمد سعدی، بیروت ۱۴۱۷/۱۹۹۶.

[۲۰] **یوسف بن احمد بحرانی، الحقائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۷، ص ۳۱۷۳۱۸، قم ۱۳۶۷/۱۳۶۳ ش.**

[۲۱] **یوسف بن احمد بحرانی، الحقائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۵۵، قم ۱۳۶۷/۱۳۶۳ ش.**

[۲۲] محمد بن محمد زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ذیل واژه، چپ علی شیری، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۴.

[۲۳] اسماعیل بغدادی، هدیه العارفین، ج ۲، در حلجی خلیفه، ج ۲، ستون ۵۴۱، ج ۶.

[۲۴] آقابزرگ طهرانی، النریعه، ج ۶، ص ۱۹۴.

[۲۵] آقابزرگ طهرانی، النریعه، ج ۸، ص ۲۲۴.

[۲۶] آقابزرگ طهرانی، النریعه، ج ۲۱، ص ۲۹۹.

مهمترین مصداق

حرم مکی مهم‌ترین و شاخص‌ترین مصداق حرم است.

به شخص منسوب به این حرم، **جرّمی** (اهل حرم) و به کسی که وارد منطقه حرم می‌شود و **احرام** می‌بندد، **مُحرم** گفته می‌شود.
محدوده بیرون حرم را **جلّ** نامیده‌اند.

[۲۷] خلیل بن احمد، کتاب العین، ذیل واژه، چپ مهدی مخزومی و ابراهیم سلمرائی، قم ۱۴۰۵.

[۲۸] ابن اثیر، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، ذیل واژه، چپ محمود محمد طنّاحی و طاهر احمد زاوی، بیروت ۱۳۸۳/۱۹۶۳، چپ افست قم ۱۳۶۴ ش.

[۲۹] این منظور، لسان العرب، ذیل واژه.

حرمت و قداسّت حرم مکه قدمتی طولانی دارد.

بنابر حدیثی منقول از **پیامبر اکرم** صلی الله علیه و آله وسلم، این منطقه از زمان خلقت **آسمان‌ها** و **زمین** حرم شده و بر پایه حدیثی دیگر، **نُحُو الارض** (گسترش زمین) از حرم مکی صورت گرفته است.

[۳۰] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۷۰، چپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۳۱] ابن بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۴۱، چپ علی اکبر غفاری، قم ۱۴۰۴.

[۳۲] **جرّ علمی، و سائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۴۱-۲۴۲.**

[۳۳] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۲۷، چپ رشدی صالح ملّحس، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چپ افست قم ۱۳۶۹ ش.

[۳۴] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۷۴-۲۷۶، چپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۳۵] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۱۹۵-۱۹۷.

[۳۶] **جرّ علمی، و سائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۲۱.**

[۳۷] **جرّ علمی، و سائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۲۴.**

برخی مفسران به استناد حدیثی از پیامبر اکرم که در آن حرم شدن مکه را به **حضرت ابراهیم** نسبت داده‌است - بر آن‌اند که پیش از حضرت ابراهیم، مکه مانند سایر سرزمین‌ها بود و پس از رسالت آن حضرت و **دعا** ی او برای آن‌که مکه سرزمینی امن باشد،

[۳۸] **بقره/سوره ۲، آیه ۱۲۶.**

[۳۹] **ابراهیم/سوره ۱۴، آیه ۳۵.**

حرمت و قداست یافت.

برخی دیگر گفته‌اند که دعای ابراهیم تنها برای در امان بودن این سرزمین از حوادثی مانند خشکسالی و قحطی و زلزله بود و پیش از آن نیز آنجا محترم و مقّس بود.

[۲۰] محمد بن جریر طبری، جامع البیان عن تاویل القرآن، ج ۱، ص ۵۴۲.

[۲۱] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۵۶، چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت (بی‌تا).

[۲۲] طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۳۸۷.

شماری نیز احتمال داده‌اند که با دعای حضرت ابراهیم، حرمت حرم پس از مدتی مهجور بودن، احیا شده یا پس از رسالت وی، رعایت کردن حرمت حرم واجب شده است.

[۲۳] محمد بن جریر طبری، جامع البیان عن تاویل القرآن، ج ۱، ص ۵۴۲.

[۲۴] محمد بن احمد فاسی، شفاء الغرام بالخبز البید الحرام، ج ۱، ص ۱۳۹، چاپ ایمن فواد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.

[۲۵] احمد بن محمد اسدی مکی، اخبار الکرام بالخبز المسجد الحرام، ج ۱، ص ۱۸۳، چاپ حافظ غلام مصطفی، بنارس ۱۳۹۶/۱۹۷۶.

پیشینه

پیش از اسلام، مردم عرب با محدوده حرم آشنا بودند و با خودداری از جنگ و خونریزی و قصاص قاتلان در محدوده حرم، به پیروی از سنت حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام، حرمت آن را نگاه می‌داشتند و از این‌رو مکه را بگه (جایی که گردن ستمگران را می‌شکند)، بَسَاسَة (جایی که فاسقین و کفران را از خود می‌رانند) و صِلاح (محل امن) نیز می‌نامیدند.

[۲۶] ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۱۱۴، چاپ مصطفی سقا، ابراهیم ابیاری، و عبدالحفیظ شلی، (بیروت): دار ابن کثیر، (بی‌تا).

[۲۷] علی بن محمد ماوردی، الاحکام السلطانیة و الولايت الدينية، ج ۱، ص ۲۴۶-۲۴۸، بغداد ۱۹۸۹/۱۴۰۹.

[۲۸] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۳۲، چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت (بی‌تا).

[۲۹] ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، ج ۲، ص ۳۲۱، چاپ محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت ۱۴۱۲/۱۹۹۲.

برخی اعراب هنگام ورود به حرم مکی با این استدلال که در لباس خود مرتکب گناه شده‌اند، آن را درمی‌آوردند و برخی از یهودیان کفش‌های خود را به احترام حرم برمی‌کنندند.

حواریین مسیح علیه‌السلام نیز هنگام رسیدن به حرم، برای تکریم و بزرگداشت آن، پیاده راه پیمودند.

[۴۰] محمد بن اسحاق فکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۶۷، چاپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۴۱] یقوت حموی، معجم البلدان، بذیل «الأوطم».

[۴۲] احمد بن عبدالله طبری، القرى لقاصد ام‌القری، ج ۱، ص ۱۶۹، چاپ مصطفی سقا، بیروت (بی‌تا).

[۴۳] محمد بن احمد فاسی، شفاء الغرام بالخبز البید الحرام، ج ۱، ص ۱۴۰، چاپ ایمن فواد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.

قداست منطقه حرم پس از اسلام نیز تداوم یافت.

مثلاً صحابیانی پیامبر از ارتکاب گناه در حرم پرهیز و یکدیگر را از آزار دادن و مزاحمت دیگران منع می‌کردند و حتی به علت هراس از شکسته شدن حرمت حرم، از اقامت در آن خودداری می‌کردند.

[۴۴] محمد بن اسحاق فکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۵۹، چاپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۴۵] محمد بن اسحاق فکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۳۰۵، چاپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

حرم مکه

← محدوده

واژه حرم در چند آیه قرآن ذکر شده است که مفسران مراد از آن را در بیشتر موارد، حرم مکی شمرده‌اند

[۴۶] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۱۶۵، چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت (بی‌تا).

[۴۷] محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۳، ص ۳۶۴، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).

[۴۸] طباطبائی، المیزان، ج ۶، ص ۲۷۱

شماری از مفسران مراد از مسجد الحرام و مقام ابراهیم و کعبه و مکه را در برخی آیات، محدوده حرم دانسته‌اند

[۴۹] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، ج ۱، ص ۸۸، چاپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۵۰] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، ج ۳، ص ۲۵۳، چاپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۵۱] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، چاپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۵۲] محمد بن حسین شریف رضی، حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، ج ۱، ص ۱۸۰، چاپ محمد رضا آل کاشف‌الغطاء، بیروت (بی‌تا)، چاپ افست قم (بی‌تا).

[۵۳] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۴۴۶، چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت (بی‌تا).

[۵۴] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۱۶۵، چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت (بی‌تا).

[۵۵] محمد بن بهادر زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۲۶۶، چاپ محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت ۱۴۰۸/۱۹۸۸.

[۵۶] طباطبائی، المیزان، ج ۳، ص ۳۱

طبق احادیث، محدوده حرم تا فراز آسمان‌های هفت گانه و تا فرود زمین‌های هفت گانه است و تا روز قیامت حرم باقی می‌ماند.

[۵۷] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۲۴، چاپ رشدی صالح ملحس، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افست قم ۱۳۶۹ ش.

[۵۸] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، ج ۱، ص ۸۹، چاپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۵۹] ابن بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۴۶-۲۴۵، چاپ علی‌اکبر غفاری، قم ۱۴۰۴.

شکستن حرمت حرم، موجب **نفرین خدا** و تمام پیامبران است.

[۶۰] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۲۵، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۹ ش.

بنابر حدیثی، پیامبر اکرم **شفاعت** خود را برای حج گزارندهای که در حرم بمیرد، تضمین کرده است.

[۶۱] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۲۵۶.

[۶۲] علی بن ابوبکر هینمی، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، ج ۲، ص ۳۱۹، بیروت ۱۹۸۸/۱۴۰۸.

[۶۳] سیوطی، ج ۲، ص ۲۵۸.

حدود منطقه حرم از دیرباز معهود بوده است؛ از این رو، درباره تعیین محدوده آن **احادیث** اندکی وجود دارد.

طبق یکی از این احادیث، طول و عرض حرم یک برید (چهار فرسخ) است و مسجدالحرام در مرکز آن قرار دارد.

[۶۴] **جزّ علمی، و سائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۵۵.**

بر پایه گزارش‌های تاریخی، نخست **حضرت ابراهیم** علیه‌السلام طبق وحی و با راهنمایی جبرئیل، محدوده حرم را علامت‌گذاری کرد.

[۶۵] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۲۸، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۹ ش.

[۶۶] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۷۳، چاپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۶۷] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۷۵، چاپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۶۸] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۱۹۵-۱۹۷.

[۶۹] احمد بن عبدالله طبری، القری لقاصد ام‌القری، ج ۱، ص ۶۵۲-۶۵۳، چاپ مصطفی سقا، بیروت (بی‌تا).

محل نصب ستون‌ها و فاصله هریک از حدود تا **مسجد الحرام** به شرح زیر است:

۱. مسیر **جده** به **مکه**، در **حدیبیه** (**شمیس**) بیست کیلومتر.

۲. مسیر **مدینه** به **مکه**، در **تعمیم**، شش کیلومتر.

۳. مسیر **جعرانه** به **مکه**، در **بطن نمره**، پانزده کیلومتر.

۴. راه **عراق** از **ذات عرق** به **مکه**، در **وادی نخله**، نوزده کیلومتر.

۵. راه **طائف** از **عرفات** به **مکه**، در **مزدلفه** ۲۱ کیلومتر.

۶. مسیر **یمین** به **مکه**، در **اضاعة لین**، دوازده کیلومتر.

[۷۰] راهنمای حرمین شریفین ج ۱، ص ۲۳۷.

← مراد از امن بودن

در **آیة** متعدد،

[۷۱] **قصص/سور ۲۸، آیه ۵۷.**

[۷۲] **عنکبوت/سور ۲۹، آیه ۶۷.**

سرزمین یا حرم مکه امن خوانده شده است (**حَرَمًا آمِنًا**).

در شماری از آیات، دعای حضرت ابراهیم علیه‌السلام برای این‌که خداوند سرزمین مکه را امن قرار دهد، ذکر شده است.

[۷۳] **بقره/سور ۲، آیه ۱۲۶.**

[۷۴] **ابراهیم/سور ۱۴، آیه ۳۵.**

در آیه ۱۲۵ **سوره بقره**، وصف امن برای «النَّبِیَّة» آمده که برخی مفسران مراد از آن را حرم مکه دانسته‌اند.

درباره آن‌که مراد از امنیت حرم در **قرآن** چیست، در احادیث و تفاسیر آرای گوناگونی مطرح شده است.

برخی مفسران این تعبیر را از باب اخبار و حاکی از واقعیتی دانسته‌اند که در منطقه حرم وجود دارد.

به بیان دیگر، مراد از آن را امنیت تکوینی ذکر کرده‌اند، یعنی در امن بودن منطقه حرم از حوادث ناگوار و **عذاب** دنیوی و اخروی.

[۷۵] **محمد بن حسین شریف رضی، حقائق التأویل فی متشابه التّنزیل، ج ۱، ص ۱۸۲، چاپ محمّد رضا آل کاشف‌الغطاء، بیروت (بی‌تا)، چاپ افسست قم (بی‌تا).**

[۷۶] **محمد بن حسین شریف رضی، حقائق التأویل فی متشابه التّنزیل، ج ۱، ص ۱۹۰، چاپ محمّد رضا آل کاشف‌الغطاء، بیروت (بی‌تا)، چاپ افسست قم (بی‌تا).**

[۷۷] طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۲، ص ۷۹۹.

[۷۸] محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۴، ص ۱۴۱-۱۴۲، بیروت: دارالفکر، (بی‌تا).

در برخی احادیث نیز مراد از امنیت حرم، در امن بودن حیوانات آن از صدمه دیدن و **شکار** شدن به وسیله **حیوانات** دیگر و نیز کسانی که وارد آن‌جا می‌شوند، امنیت اهل حرم از قتل

و غارت و مصونیت آنان از عذاب الهی در دنیا و آخرت و مانند این‌ها ذکر شده است.

[۷۹] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۵۲، چاپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۸۰] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۲۲۶.

[۸۱] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۵۲۸-۵۳۰.

[۸۲] احمد بن محمد اسدی مکی، اخبار الکرام بلخبار المسجد الحرام، ج ۱، ص ۱۸۳، چاپ حافظ غلام مصطفی، بنارس ۱۹۷۶/۱۳۹۶.

[۸۳] **جزّ علمی، و سائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۳۵.**

برخی مفسران مراد از امنیت حرم را امنیت تشریحی و آن را حاکی از **فرمان الهی** به رعایت کردن قدسات حرم و **احکام** مربوط به آن دانسته‌اند، زیرا وقوع حوادث مخل امنیت، از قبیل

جنگ و **سیل** و **زلزله**، در این منطقه انکارناپذیر است.

البته به نظر آنان، شماری از آیات مزبور ناظر به تشریح احکام مربوط به محدودیت‌های حرم در شرایع پیشین، از جمله شریعت حضرت ابراهیم علیه‌السلام، است

[۸۴] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، ج ۱، ص ۸۸-۸۹، چاپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۸۵] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، ج ۲، ص ۲۷، چاپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۸۶] **محمد بن حسین شریف رضی، ج ۱، ص ۶۵، حقائق التأویل فی متشابه التّنزیل، چاپ محمّد رضا آل کاشف‌الغطاء، بیروت (بی‌تا)، چاپ افسست قم (بی‌تا).**

[۸۷] **محمد بن حسین شریف رضی، ج ۱، ص ۱۹۲، حقائق التأویل فی متشابه التّنزیل، چاپ محمّد رضا آل کاشف‌الغطاء، بیروت (بی‌تا)، چاپ افسست قم (بی‌تا).**

[۸۸] محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۴، ص ۱۴۰، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

[۸۹] طباطبائی، المیزان، ج ۶، ص ۲۷۱

[۹۰] طباطبائی، المیزان، ج ۱۲، ص ۶۹.

در برخی احادیث، مراد از امنیت حرم، مصادیقی از امنیت تشریحی و احکام مربوط به آن دانسته شده، مانند حرمت شکار حیوانات و سلب امنیت از آنان و حرمت اجرای حدود و قصاص بر جنایتکاری که در خارج از منطقه حرم مرتکب جنایتی شده است.

[۹۱] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۳۸-۱۳۹، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افست قم ۱۳۶۹ ش.

[۹۲] کلینی، اصول کافی، ج ۴، ص ۲۲۶-۲۲۷.

[۹۳] ابن بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۶۲، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۴۰۴.

[۹۴] حرّ علملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۷۵.

[۹۵] حرّ علملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۲۶.

برخی مفسران مُفاد آیه ۹۷ **سوره آل عمران** را مربوط به ایمن بودن پناهنگان به حرم در زمان پیش از اسلام دانسته‌اند که در اسلام منسوخ شده است.

[۹۶] محمد بن جریر طبری، جامع البیان عن تأویل القرآن، ج ۴، ص ۱۱-۱۲.

[۹۷] محمد بن حسین شریف رضی، حقائق التأویل فی متشابه التّنزیل، ج ۱، ص ۱۸۷، چاپ محمد رضا آل کاشف الغطاء، بیروت (بی تا)، چاپ افست قم (بی تا).

[۹۸] محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۲، ص ۱۱۱، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

[۹۹] محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۴، ص ۱۴۰-۱۴۱، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

بنابر آیه ۵۷ **سوره قصص**، نیز خداوند ثمرات تمام سرزمین‌ها را در مکه فراهم آورده است.

[۱۰۰] محمد بن حسن طوسی، التّبیین فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۱۶۵، چاپ احمد حبیب قصیر علملی، بیروت (بی تا).

[۱۰۱] محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۳، ص ۳۰۰، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

روند بازسازی

پس از حضرت ابراهیم، اسماعیل علیه‌السلام نشانه‌های حرم را بازسازی کرد.

← عصر جاهلیت

در **عصر جاهلیت**، **عدنان بن اُند** و **قُصَیْن کلاب** به این کار مبادرت کردند.

قریش نیز در آغاز **بعثت** پیامبر نشانه‌های حرم را بازسازی کردند.

← پس از فتح مکه

پس از فتح مکه در سال هشتم، **تمیم بن اسد خزاعی** و **اسود بن خلف قرشی زُهری**، به دستور پیامبر اکرم، نشانه‌های حرم را تعمیر و بازسازی نمودند.

← زمان خلفا

در ادوار بعد نیز کسانی به دستور برخی خلفا از جمله **عمر بن خطّاب** (سال ۱۷)، **عثمان بن عفان** (سال ۲۶)، **معاویه بن ابی سفیان** (حک: ۴۱-۶۰)، **عبدالملک بن مروان** (حک: ۶۵-۸۶) و **مهدی عباسی** (حک: ۱۵۸-۱۶۹) - نشانه‌های حرم را بازسازی و تکمیل کردند.

[۱۰۲] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۲۸-۱۳۰، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افست قم ۱۳۶۹ ش.

[۱۰۳] محمد بن اسحاق فالکی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۷۳-۲۷۶، چاپ عبدالملک بن عبدالله دهبش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۱۰۴] محمد بن احمد فاسی، شیفاء العَرام باخبار البلد الحرام، ج ۱، ص ۱۰۶-۱۰۷، چاپ ایمن فؤاد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.

[۱۰۵] ابن حجر عسقلانی، الاصابة فی تمییز الصحابة، ج ۱، ص ۳۶۷، ج ۶، ص ۵۰، چاپ علی محمد بجاوی، بیروت ۱۹۹۲/۱۴۱۲.

[۱۰۶] فوزیه حسین مطر، تاریخ عمارة الحرم المکی الشریف الی نهاية العصر العباسی الاول، ج ۱، ص ۱۹، جده ۱۹۸۲/۱۴۰۲.

پس از دوره مهدی عباسی، نشانه‌هایی که بر روی **کوه‌ها** بودند بازسازی نشدند و تنها آن‌ها که در راه‌های ورودی مکه (یعنی مسیرهای **مدینه**، **یمین**، **عراق**، **طائف**، **جعرانه** و **جده**) قرار داشتند، مرمت شدند.

[۱۰۷] عبدالملک بن عبدالله دهبش، الحرم المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۵۱-۵۲، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.

← ادوار دیگر

در ادوار بعد نیز کسانی به بازسازی یا سلختن نشانه‌های حرم اقدام کردند، از جمله **راضی عباسی** در ۳۲۵؛ **مظفر بن ابوبکر**، پادشاه ایوبی، در ۶۱۶؛ **ملک مظفر یوسف بن عمر**، حاکم یمین، در ۶۸۳؛ **قایتیای محمودی**، از پادشاهان چرکس‌های **مصر**، در ۸۷۴؛

[۱۰۸] اللروس الشرعیة فی فقه الامامیة، قم ۱۴۱۲-۱۴۱۴.

شرف‌زید بن محسن، امیر مکه، در ۱۰۷۳؛ و سلطان عبدالمجید اول عثمانی در ۱۲۶۲.

[۱۰۹] محمد بن احمد فاسی، شیفاء العَرام باخبار البلد الحرام، ج ۱، ص ۱۰۷، چاپ ایمن فؤاد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.

[۱۱۰] ابن فهد، اتحاف الوری بلخبر ام‌القری، ج ۳، ص ۱۱۷، ج ۲، ص ۳۸۶، چاپ فهیم مجد شلتوت، مکه (۱۹۸۳-۱۹۸۴).
[۱۱۱] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۵۵۵۲، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.

← دوران آل سعود

بازسازی نشانه‌ها در دوران **آل سعود** نیز ادامه یافت.
[۱۱۲] **عبدالعزیز**، مؤسس سلطنت سعودی، در ۱۳۴۳ دو نشانه موجود در مسیر جده و پس از او، پسرش سعود در ۱۳۷۶/۱۳۳۶ش دو نشانه در منطقه شمیسی، در ۱۳۷۷/۱۳۳۷ش دو نشانه در مسیر طائف و در ۱۳۸۳/۱۳۴۲ش نشانه‌هایی را در سمت **عرفه** بازسازی یا بنا کردند.
همچنین خالد بن عبدالعزیز دو نشانه در مسیر طائف و دو نشانه در مسیر قدیمی جده ساخت و فهد بن عبدالعزیز در ۱۴۰۴/۱۳۶۲ش دو نشانه جدید در وادی تنعیم بنا کرد.
[۱۱۳] **مجتاه کریدی**، تاریخ‌القریوم لمکه و بیت‌الله الکریم، ج ۱، جزء ۲، ص ۱۰۱-۱۰۰، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.
[۱۱۴] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۶۲-۵۶، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.
در سال‌های ۱۳۳۹/۱۳۸۰ش، ۱۳۴۳/۱۳۸۴ش و ۱۴۰۰/۱۳۵۹ش گروه‌هایی از صاحب‌نظران برخی نشانه‌های حرم را بررسی کردند.
[۱۱۵] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۶۳، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.

علام

در احادیث، علاوه بر احکام مربوط به حرم، به ویژگی‌هایش و آداب حضور در آن اشاره شده است.
در متون حدیثی و تاریخی، به نشانه‌هایی که محدوده حرم مکه را مشخص می‌کنند، اعلام، أنصب، منار، معالم، آزلام و أمیال حرم گفته شده است.
[۱۱۶] **محمد بن حسن طوسی**، **التبیین فی تفسیر القرآن**، ج ۲، ص ۱۷۴-۱۷۳، **چاپ احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت (بی‌تا)**.
[۱۱۷] ابن اثیر، ذیل «علم»، «نور»، **النهاية فی غریب‌الحديث والاثر**، چاپ محمود محمد طنحی و طاهر احمد زوی، بیروت ۱۳۸۳/۱۹۶۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۴ش.
[۱۱۸] ابن منظور، **لسان العرب**، ذیل «علم».
[۱۱۹] محمد بن محمد زبیدی، ذیل «نصب»، **تاج‌العروس من جواهر القاموس**، «حرم»، چاپ علی‌شیری، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۴.

در منابع مربوط به نشانه‌های حرم، تنها به فواصل نشانه‌ها در راه‌های اصلی مکه پرداخته شده و میزان آن‌ها، به میل یا **ذراع**، ذکر شده است.
[۱۲۰] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۳۰-۱۳۱، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۹ش.
[۱۲۱] محمد بن احمد فاسی، **شفاء‌الغرام** بلخبر البلد الحرام، ج ۱، ص ۱۲۵، چاپ امین فواد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.
[۱۲۲] ابراهیم رفعت‌باشا، **مرآة‌الحرَمین**، ج ۱، ص ۲۲۵، او، **الرحلات الحجازیة و الحج و مشاعرہ الدینیة**، بیروت: دار المعرفه، (بی‌تا).
[۱۲۳] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۳۰۱، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.

فاسی

[۱۲۴] محمد بن احمد فاسی، **شفاء‌الغرام** بلخبر البلد الحرام، ج ۱، ص ۱۲۵-۱۱۱، چاپ امین فواد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.
اقوال مختلف را در این باره ذکر کرده و علت اختلاف اقوال را امور گوناگونی دانسته است، از جمله اختلاف‌نظر درباره مبدأ اندازه‌گیری فواصل (که به نظر برخی درهای **مسجدالحرام** بوده است و به نظر شماری دیگر دروازه مکه، مانند بُلُ الشیبیکه)، اختلاف نظر درباره طول دقیق هر میل و ذراع، و دقت‌کردن یا نکردن در اندازه‌گیری با طناب و در نظر گرفتن پستی و بلندی زمین.
[۱۲۵] **عبدالملک بن عبدالله بن دهیش**
[۱۲۶] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۳۰۴-۳۰۱، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.
نشانه‌های حرم را ۹۳۴ عدد تخمین زده است.
بیشتر این نشانه‌ها بر ۴۵ کوهی که مکه را احاطه کرده است قرار دارد، زیرا علاوه بر این‌که مشاهده اعلام موجود در بلندی‌ها آسان‌تر است، ساختن آن‌ها در زمین‌های هموار، به دلایلی از جمله شنی بودن زمین، آنان را در معرض تخریب قرار می‌دهد.
فاصله نشانه‌ها از یکدیگر پنجاه تا دویست متر است.
عبدالملک بن عبدالله بن دهیش
[۱۲۷] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۸۴، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.
فاصله آن‌ها را تا مسجدالحرام با واحد متر محاسبه کرده است.
مصالح به‌کار رفته در نشانه‌های نوساز، سنگ مرمر و سیمان و در نشانه‌های قدیمی، سنگ و گچ است.
طبق محاسبات او،
[۱۲۸] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۸۴، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.
مساحت حرم مکه ۳۰۰، ۵۵۰ متر مربع است.
[۱۲۹] عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به، ج ۱، ص ۹۱-۲۹۸، مکه ۱۴۱۵/۱۹۹۵.

تألیفات

برخی مورخان منتقم درباره محدوده حرم مکه به بحث و بررسی پرداخته‌اند، از جمله محمد بن عبدالله ازرقی (متوفی ح ۲۵۰) در **أخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار**، محمد بن اسحاق فلهکی (متوفی ۲۷۲) در **أخبار مکه فی قَیم‌الدَّهر و حَدِيثِهِ** و نیز مورخان دوره‌های بعد، مانند احمد بن عبدالله طبری (متوفی ۶۹۴) در **القری لِقاصِدِ أمِّ القُری**، محمد بن احمد فاسی مکی (متوفی ۸۳۲) در **شفاء‌الغرام بلخبر البلد الحرام**، و ابراهیم رفعت‌باشا (متوفی ۱۳۵۳) در **مرآة‌الحرَمین**.
اما کامل‌ترین اثر مکتوب درباره نشانه‌های حرم مکی، **کتب مصور الحرم‌المکی الشریف و الاعلام المحیطة به**، تألیف عبدالملک بن عبدالله بن دهیش در ۱۴۱۵ است.

در **فقه** برای حرم مگى احکام خاصی مقرر شده که گاه خصائص الحرم نامیده شده و برخی منابع احکامی را که از نوع ممنوعیت است، مَحْظُورَات الحرم نامیده‌اند.
 [۱۲۸] علی بن محمد ماوردی، الاحکام السلطانية و الولايت الدينية، ج ۱، ص ۲۵۹، بغداد ۱۴۰۹/۱۹۸۹.
 [۱۲۹] ابوبکر بن مسعود کاسانی، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، ج ۲، ص ۴۴۶، چاپ محمد عدنان بن یاسین درویش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.
 [۱۳۰] ابن ظهیر، الجامع اللطیف فی فضل مکه و اهله و بناء البیت الشریف، ج ۱، ص ۱۶۹، مکه ۱۳۹۲/۱۹۷۲.
 [۱۳۱] احمد بن محمد مهدی نراقی، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۱۳، ص ۲۹۷، قم، ج ۲، ۱۴۱۵، ج ۸، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ۱۴۱۷.
 البته بیشتر **فقیها** این احکام را به طور پراکنده در بخش‌هایی مانند **نماز**، **حج**، **حجود** و **کفارات** مطرح کرده‌اند.
 برخی از مهم‌ترین احکام خاص حرم مگى عبارت‌اند از:

← عدم جواز سکونت غیر مسلمانان

جایز نبودن سکونت غیر مسلمانان در حرم طبق نظر تمامی فقها، و نیز حرمت ورود آنان به منطقه حرم به نظر همه فقها به جز **ابوحنیفه**.
 [۱۳۲] محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۲۰۰، چاپ احمد حبیب قصیر علمی، بیروت (بی‌تا).
 [۱۳۳] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۹، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

← وجوب احرام بستن

وجوب احرام بستن برای مسلمانانی که در هر موقع از سال قصد ورود به مکه را دارند در یکی از **میقات‌ها**، مگر برای کسانی که به‌طور مکرر به این منطقه تردد دارند، مانند رانندگان.
شافعیان احرام را مستحب دانسته‌اند.

[۱۳۴] محمد بن حسن طوسی، المیسوط فی فقه الامامیه، ج ۱، ص ۳۵۵، ج ۱۲، چاپ مجتبی کشفی، تهران ۱۳۸۷.
 [۱۳۵] احمد بن عبدالله طبری، القرى لقاصد ام‌القری، ج ۱، ص ۶۴۱، چاپ مصطفی سقا، بیروت (بی‌تا).
 [۱۳۶] محمد بن احمد خطیب شریب، مغنی المحتاج الی معرفة المعانی الفاظ المنهاج، ج ۱، ص ۴۷۶، مع تعلیقات جوبلی بن ابراهیم شافعی، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).
 [۱۳۷] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۷، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

← حرمت کشتن حیوانات

حرمت کشتن حیوانات، به جز حیوانات اهلی (مانند **شتر** و **گاو** و **گوسفند**) و جانوران آزار رساننده (مانند **عقرب** و **مار** و افعی) در منطقه حرم.
 [۱۳۸] محمد بن حسین شریف رضی، حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، ج ۱، ص ۱۸۲، چاپ محمدرضا آل کاشف‌الغطاء، بیروت (بی‌تا)، چاپ افست قم (بی‌تا).
 [۱۳۹] حسن بن یوسف علامه حلّی، ج ۷، ص ۲۷۲۲۷۳، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴.
 [۱۴۰] حسن بن یوسف علامه حلّی، ج ۷، ص ۲۷۷۲۷۸، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴.
 [۱۴۱] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۹-۳۲۸، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.
 ممنوع بودن شکار جانوران زمینی یا راه‌نمایی شکارچیان و آسیب رساندن به **گیاهان** در محدوده حرم، به استناد **آیت**
 [۱۴۲] **مائدة/سوره ۵، آیه ۹۶**

و احادیث

[۱۴۳] حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۵۲۵۵۷.
شکار حیوانات وحشی غیر دریایی حرم **حرام** و موجب **ضمن** است.
 [۱۴۴] محمدرضا بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۱۸، ص ۲۸۶.
 [۱۴۵] محمدرضا بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۲۹۴.
 شکارچی محل ضامن قیمت آن است و شکارچی محرم علاوه بر ضامن قیمت، **کفاره** آن (قریبانی کردن) را باید بدهد و در صورت نداشتن کفاره، ضامن دو برابر قیمت آن است.
 [۱۴۶] محمدرضا بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۲۹۴-۲۹۵.

آیا **صید** حیوانی که می‌خواهد وارد حرم شود در بیرون حرم بر محل **جایز** است یا **حرام**؟ مسئله اختلافی است. متأخران و برخی قضا آن را **مکروه** دانسته‌اند.
 [۱۴۷] محمدرضا بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۲۹۶-۲۹۷.

بنابر مشهور، **خوردن** حیوان وحشی **ذبح** شده توسط محرم- خواه در حرم یا بیرون حرم- بر **محرم** و **محل حرام** است.

[۱۴۸] محمدرضا بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۱۸، ص ۲۸۸.
 همچنین است **حکم** حیوانی که محل آن را در حرم ذبح کرده است.
 [۱۴۹] محمدرضا بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۱۸، ص ۲۹۲.

← حکم قطع گیاه حرم

قطع گیاهان و درختان حرم، جز درختان میوه، خرما، انحر و آنچه در ملک شخصی روییده حرام است. البته اگر گیاه و درخت قبل از سلختن خانه وجود داشته، کندن و قطع آن جایز نیست. برخی در ثبوت حکم یاد شده برای سایر املاک جز خانه اشکال کرده‌اند. در جواز قطع گیاهان و درختان خشکیده اختلاف است.

[۱۵۰] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۱۸، ص ۴۱۲ - ۴۲۱.

در قطع درختان کفار و نیز ثابت است. کفار قطع درختان حرم بنا بر قول مشهور - بلکه بر آن ادعای اجماع شده - در درخت بزرگ یک گاو و در درخت کوچک یک گوسفند و در قطع بعضی آن، قیمت درخت است. دیگر اقوال در مسئله عبارت است از: عدم لزوم کفار مطلقاً، ثبوت یک گاو به جهت کفار مطلقاً و ثبوت قیمت درخت مطلقاً.

[۱۵۱] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۴۲۵ - ۴۲۸.

چرانیدن شتر و مانند آن در حرم برای محرم و محل جایز است.

[۱۵۲] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۱۸، ص ۴۲۰.

← حرمت خوردن گوشت حیوانی که نا مشروع شکار شده و جنگ

حرمت خوردن گوشت حیوانی که به‌گونه‌ای نامشروع در محدوده حرم شکار شده است.

[۱۵۳] حسن بن یوسف علامه حلی، تنکرة الفقهاء، ج ۷، ص ۲۹۰، قم ۱۴۱۴.

[۱۵۴] محمد بن احمد دسوقی، حاشیة الدسوقی علی الشرح الکبیر، ج ۲، ص ۷۸، (بیروت): دار احیاء الکتب العربیة، (بی‌تا).

(حرمت جنگ و خون‌ریزی در منطقه حرم

[۱۵۵] علی بن محمد ماوردی، الاحکام السلطانیة و الولايات الدینیة، ج ۱، ص ۲۶۰، بغداد ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

[۱۵۶] محمد بن حسن طوسی، المبسوط فی فقه الامامیة، ج ۲، ص ۳، ج ۱۲، چاپ محنتی کشفی، تهران ۱۳۸۷.

و نیز ممنوع بودن حمل اسلحه به نظر برخی فقها.

[۱۵۷] یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المذهب، ج ۷، ص ۴۷۱، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).

[۱۵۸] جعفر بن خضر کاشف‌الغطاء، کشف‌الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء، ج ۲، ص ۴۵۶، اصفهان: انتشارات مهدوی، (بی‌تا).

هنگام فتح مکه (سال هشتم هجرت)، خداوند به پیامبر اکرم تنها برای ساعتی اجازه نبرد داد.

طبق احادیث و نیز گزارش‌های تاریخی، تصمیم قطعی امام حسین علیه‌السلام برای خروج از مکه و حرکت به سوی کوفه، در روز هشتم ذیحجه - که آغاز موسم حج است - پیشگیری از ریخته شدن خون ایشان در منطقه حرم و شکستن حریم آن به دست مأموران خلیفه اموی بود، که دستور داشتند در یک غائله و با استفاده از ازدحام حاجیان امام را به قتل برسانند.

[۱۵۹] یعقوبی، ج ۲، ص ۲۴۹، تاریخ.

[۱۶۰] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۲۳-۱۲۶، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۹ش.

[۱۶۱] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قديم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۶۵ و ص ۲۶۷، چاپ عبدالملک بن عبدالله دهبش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۱۶۲] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قديم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۶۰-۲۶۱، چاپ عبدالملک بن عبدالله دهبش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۱۶۳] احمد بن عبدالله طبری، القرى لقاصد ام‌القری، ج ۱، ص ۶۳۵، چاپ مصطفی سقا، بیروت (بی‌تا).

[۱۶۴] مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۱۸۵.

← ممنوع بودن خارج کردن سنگ و ریگ و برداشتن اشیای گمشده

ممنوع بودن خارج کردن ریگ و سنگ از محدوده حرم به نظر برخی فقهای شیعه و اهل سنت

[۱۶۵] ابوبکر بن مسعود کاسانی، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، ج ۲، ص ۴۵۳، چاپ محمد عدنان بن یاسین درویش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۱۶۶] محمد بن مکی شهید اول، الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، ج ۱، ص ۴۷۳، قم ۱۴۱۲-۱۴۱۴.

بیشتر شافعیان وارد کردن سنگ و خاک را از منطقه جلّ به حرم نیز مکروه شمرده‌اند.

[۱۶۷] محمد بن احمد فاسی، شفاء‌الغرام باخبار البلد الحرام، ج ۱، ص ۱۳۸، چاپ امین فواد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.

حرمت باکراهت برداشتن اشیای گمشده در محدوده حرم.

[۱۶۸] حسن بن یوسف علامه حلی، تنکرة الفقهاء، ج ۸، ص ۴۴۲، قم ۱۴۱۴.

[۱۶۹] حر عاملی، و سائل الشیعة، ج ۱۳، ص ۲۵۹۲۶۲.

[۱۷۰] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۹، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

← ممنوع بودن اجرای حد و قصاص

ممنوعیت اجرای حد و قصاص در مورد کسی که در خارج از حرم مرتکب جنایت شده و به حرم پناه آورده است

[۱۷۱] آل عمران/سوره ۳، آیه ۹۷

و اعمال برخی محدودیت‌ها درباره او به نظر فقهای برخی مذاهب اسلامی، از جمله غذا ندانن به وی و خودداری از معامله با او، به منظور وادار کردنش به خروج از حرم و اجرای حد الهی در خارج از حرم.

به نظر حنفیان و فقهای شیعه، جنایتکار در حرم، به سبب شکستن حرمت آن، از این مصونیت برخوردار نیست.

[۱۷۲] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۳۹، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افسست قم ۱۳۶۹ش.

[۱۷۳] حسن بن یوسف علامه حلی، تنکرة الفقهاء، ج ۸، ص ۴۴۲، قم ۱۴۱۴.

[۱۷۴] ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، ج ۲، ص ۲۵۶، چاپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چاپ افسست بیروت ۱۹۸۷/۱۴۰۷.

[۱۷۵] ابوالقاسم خویی، مبانی تکملة المنهاج، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۴، قم ۱۳۹۶.

[۱۷۶] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۳۰، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

در اینکه برای طلبکار **جایز** است از بدهکاری که در بیرون حرم مالی را از او **قرض** کرده، آن را در حرم مطالبه کند یا نه، اختلاف است.

[۱۷۷] **مختلف الشیعة ج ۵، ص ۳۶۹-۳۷۱**.
برخی گفته‌اند: اگر مدیون برای فرار از پرداخت بدهی به حرم پناه آورده، طلبکار **حج** مطالبه در حرم ندارد.

[۱۷۸] **کتاب السرائر ج ۲، ص ۳۲**.

← افزایش دیه و حرمت دفن مشرکان

افزایش دیه در قتل عمد یا غیر عمد که در حرم صورت گرفته باشد، به میزان یک سوم دیه کامل

[۱۷۹] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۱۳۹.

[۱۸۰] احمد بن علی جصاص، احکام القرآن، ج ۲، ص ۲۹۶، چپ عبدالسلام محمدعلی شاهین، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۴.

[۱۸۱] **محمد بن حسن طوسی، کتاب الخلاف ج ۵، ص ۲۲۳، قم ۱۴۰۷/۱۴۱۷**

[۱۸۲] وهبه مصطفی زحیلی، الفقها الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۹، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

حرمت دفن مشرکان در منطقه حرم.

شافعیان خارج کردن جسد مشرک را از حرم نیز لازم دانسته‌اند.

[۱۸۳] محمد بن ادریس شافعی، الأم، ج ۴، ص ۱۸۸، چپ محمد زهری نجار، بیروت (بی‌تا).

[۱۸۴] **حسن بن یوسف علامه حلی، تنکره الفقهاء ج ۹، ص ۳۳۷، قم ۱۴۱۴**.

[۱۸۵] وهبه مصطفی زحیلی، الفقها الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۳۰، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

← حرمت خرید و فروش یا اجاره خانه‌ها

حرمت خرید و فروش یا اجاره خانه‌های حرم مگی بطور کلی یا در موسم **حج**، به نظر برخی فقها، به استناد آیه ۲۵ **سوره حج** و **احادیث**.

[۱۸۶] ابن قدامه، المغنی، ج ۴، ص ۲۰۱۹، بیروت: دار الکتب العربی، (بی‌تا).

[۱۸۷] محمد بن محمد خطّاب، مواهب الجلیل لشرح مختصر خلیل، ج ۷، ص ۵۴۶، چپ زکریا عمیرات، بیروت ۱۴۱۶/۱۹۹۵.

[۱۸۸] ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، ج ۶، ص ۷۱۱، چپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چپ افست بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷.

[۱۸۹] یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المُنَهَّب، ج ۹، ص ۲۵۰، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).

[۱۹۰] **احمد بن محمد مقسّر اردبیلی، زبده الدین فی احکام القرآن، ج ۱، ص ۲۲۱، چپ محمدباقر بهبودی، تهران (بی‌تا).**

بیشتر فقها، با استناد به احادیث، ارتکاب برخی محرّمات حرم را موجب پرداختن کفاره دانسته‌اند، هر چند درباره میزان آن اختلاف نظر وجود دارد.

[۱۹۱] یحیی بن شرف نووی، ج ۷، ص ۴۹۰-۴۹۱، ۴۹۶، المجموع شرح المُنَهَّب، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).

[۱۹۲] **حسن بن یوسف علامه حلی، تنکره الفقهاء ج ۷، ص ۳۶۷، قم ۱۴۱۴**.

[۱۹۳] **حسن بن یوسف علامه حلی، تنکره الفقهاء ج ۷، ص ۳۷۷، قم ۱۴۱۴**.

[۱۹۴] **حسن بن یوسف علامه حلی، ج ۸، ص ۲۵، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴**.

[۱۹۵] **حسن بن یوسف علامه حلی، ج ۸، ص ۶۲، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴**.

[۱۹۶] **حسن بن یوسف علامه حلی، ج ۷، ص ۲۶۶۲۶۷، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴**.

[۱۹۷] **حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۳۱۷**.

شماری از فقهای اهل سنت تنها به حرمت تکلیفی قائل شده و ثبوت کفاره را نپذیرفته‌اند.

[۱۹۸] ابن رشد، بدایة المجتهد و نهاية المقصد، چپ طه عبدالرؤف سعد، ج ۱، ص ۶۲۲، بیروت ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

[۱۹۹] ابن رشد، بدایة المجتهد و نهاية المقصد، چپ طه عبدالرؤف سعد، ج ۱، ص ۶۱۶، بیروت ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

[۲۰۰] ابن رشد، بدایة المجتهد و نهاية المقصد، ج ۱، ص ۶۱۲، چپ طه عبدالرؤف سعد، بیروت ۱۴۰۹/۱۹۸۹.

علاوه بر ممنوعیت‌های شرعی که بر حضور در حرم مترتب است، ممنوعیت‌ها و الزاماتی نیز برای کسانی که برای حج یا عمره احرام می‌بندند، مقرر شده است.

بر پایه احادیث، به سبب قداست ویژه حرم مگی، کیفر گناهان و پاداش کارهای نیک در آن مضاعف است.

حتی نیت انجام دادن گناه در حرم موجب **مواخذه الهی** است.

در مقابل، بر انجام دادن برخی کارهای **خیر** و **عبادات** (مانند تلاوت قرآن، نماز خواندن و روزه گرفتن) در منطقه حرم تأکید شده و بنابر حدیثی، ثواب آن صد هزار برابر امکن دیگر است.

[۲۰۱] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۳۲، چپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چپ افست قم ۱۳۶۹ ش.

[۲۰۲] محمد بن اسحاق فاکهی، اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه، ج ۲، ص ۲۶۶، چپ عبدالملک بن عبدالسین دهیش، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۸.

[۲۰۳] محمد بن احمد فاسی، شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، ج ۱، ص ۱۳۱-۱۳۲، چپ ایمن فؤاد سید و مصطفی محمد ذهبی، مکه ۱۹۹۹.

فقها، به استناد احادیث، ورود به حرم با پای پیاده و بدون کفش، **غسل** کردن و وضو گرفتن پیش از ورود به حرم و پس از خروج از حرم، خوشبو ساختن دهان و خواندن دعاها

خاص را **مستحب** دانسته‌اند

[۲۰۴] **حسن بن یوسف علامه حلی، تنکره الفقهاء ج ۸، ص ۷۹، قم ۱۴۱۴**.

[۲۰۵] محمد بن احمد خطیب شربینی، مغنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج، ج ۱، ص ۴۷۹، مع تعلیقات جوبلی بن ابراهیم شافعی، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).

[۲۰۶] **حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۹۵، ۱۹۸**.

[۲۰۷] رضا خلخالی، معتمد العروة الوثقی، محاضرات آیت‌الله خویی، ج ۵، ص ۴۷۷-۴۷۸، قم ۱۴۰۵-۱۴۱۰.

دفن مردگان در حرم نیز مستحب به شمار رفته است.
[\[۲۰۸\] جز عاملی، و مسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۸۷.](#)

به نظر بیشتر **فقه‌ای امامی و مالکی و حنفی**، سکونت و مجاورت در مکه، به سبب ضعف **ایمان** مردم و قصور آن‌ها در بهجا آوردن احکام حرم، کراهت دارد. **شافعیان و حنبلیان** مجاورت را برای کسی که احتمال ارتکاب کارهای ممنوع در مورد او نمی‌رود، مستحب دانسته‌اند.

[\[۲۰۹\] حسن بن یوسف علامه حلی، ج ۸، ص ۴۴۲، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴.](#)

[\[۲۱۰\] حسن بن یوسف علامه حلی، ج ۸، ص ۴۴۷، تنکره الفقهاء، قم ۱۴۱۴.](#)

[\[۲۱۱\] ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، ج ۲، ص ۱۸۷، چاپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چاپ افست بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷.](#)

[\[۲۱۲\] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۲-۳۲۳، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.](#)

این اعمال از جمله کارهای مکروه در حرم مکی است: طلب کردن بدهی از مدیون، مگر آن‌که مدیون بودن در داخل حرم واقع شده باشد؛ درخواست کردن چیزی از مردم در حرم؛ خواندن **شعر**؛ و ضرب و شتم خدمتکار.

[\[۲۱۳\] محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، ج ۲، ص ۱۳۷، چاپ رشدی صالح ملخص، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چاپ افست قم ۱۳۶۹ ش.](#)

[\[۲۱۴\] ابن بابویه، المتقن، ج ۱، ص ۳۶۹۳۷، قم ۱۴۱۵.](#)

[\[۲۱۵\] جز عاملی، و مسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۶۵.](#)

[\[۲۱۶\] جز عاملی، و مسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۶۴۵۶۵.](#)

[\[۲۱۷\] جز عاملی، و مسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۵۵.](#)

حرم نبوی

این مکان، حرم مهم دیگری است که بر پایه احادیث و فتاوی فقهی، آداب و **احکام** خاصی دارد. بنابر حدیثی، **پیامبر اکرم شفاعت** اهل مدینه را در روز **قیامت** برعهده گرفته است.

[\[۲۱۸\] ابن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج ۶، ص ۳۷۰، استانبول ۱۴۰۲/۱۹۸۲.](#)

[\[۲۱۹\] مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۴، ص ۱۱۳، چاپ محمد فواد عبدالباقی، استانبول ۱۴۰۱/۱۹۸۱.](#)

حنفیان به وجود حرم برای **مدینه**، به گونه‌ای که احکام خاصی داشته باشد، قائل نیستند.

[\[۲۲۰\] ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، ج ۲، ص ۲۵۶، چاپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چاپ افست بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷.](#)

[\[۲۲۱\] ابراهیم رفعت‌باشا، مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۴۴۷، او، الرحلات الحجازیة و الحج و مشاعرہ الدینیة، بیروت: دار المعرفه، \(بی‌تا\).](#)

← دیدگاه فقه‌های شیعه

برخی فقه‌های معاصر **شیعه** نیز در حرم بودن مدینه، به گونه‌ای که در مورد مکه تعریف شده است، تردید دارند و این حدیث مشهور پیامبر اکرم را که حرم مدینه به شخص ایشان و حرم مکه به **حضرت ابراهیم** منتسب است،

[\[۲۲۲\] محمد بن اسماعیل بخاری، صحیح البخاری، ج ۵، ص ۴۰، \(چاپ محمد ذهنی‌افندی\)، استانبول ۱۴۰۱/۱۹۸۱.](#)

[\[۲۲۳\] مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۴، ص ۱۱۳، چاپ محمد فواد عبدالباقی، استانبول ۱۴۰۱/۱۹۸۱.](#)

به معنای لزوم حفظ حرمت نسبی این شهر یا حرمت مرقد مطهر آن حضرت تفسیر کرده‌اند.

این فقها، برای احتیاط، برخی احکام حرم را برای مدینه قائل شده‌اند

[\[۲۲۴\] محسن حکیم، دلیل الناسک، ج ۱، ص ۴۹۳، چاپ محمد قاضی طباطبایی، \(بی‌جا\) مؤسسه المنار، \(بی‌تا\).](#)

[\[۲۲۵\] رضاخالقی، معتمد العروة الوثقی، محاضرات آیت‌الله خویی، ج ۵، ص ۵۱۳، قم ۱۴۰۵-۱۴۱۰.](#)

← از نظر فقه‌های اهل سنت

برخی مالکیان و شافعیان، از جمله **مالک بن انس**، با استناد به احادیث مذکور و نیز از آن‌رو که مدینه موطن **مهاجران** و محل استقرار صحابیان بوده است، حرم نبوی را از حرم مکی برتر شمرده‌اند،

[\[۲۲۶\] ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، ج ۲، ص ۶۸۸، چاپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چاپ افست بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷.](#)

ولی بیشتر فقها، جز مرقد حضرت رسول که برترین بقعه عالم معرفی شده است، حرم مکی را برتر شمرده‌اند.

[\[۲۲۷\] محمد بن حسن طوسی، کتاب الخلاف، ج ۲، ص ۴۵۱-۴۵۲، قم ۱۴۰۷/۱۴۱۷.](#)

[\[۲۲۸\] ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، ج ۲، ص ۲۵۶، چاپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چاپ افست بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷.](#)

[\[۲۲۹\] وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۲۳، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.](#)

← حدود

در برخی احادیث، حدود حرم نبوی به اندازه یک برید از هر چهار طرف معرفی شده است.

[\[۲۳۰\] محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۱۳، چاپ علی‌اکبر غفاری، تهران ۱۳۷۶ ش.](#)

[۲۳۱] یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المَهْنَب، ج ۷، ص ۴۸۹، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

[۲۳۲] علی بن ابوبکر هبیشی، کشف الاستار عن زوائد البزار علی الکتب الستة، ج ۲، ص ۵۴، ج ۲، چاپ حبيب الرحمن اعظمی، بیروت ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

طبق حدیثی دیگر که هم شیعه و هم اهل سنت نقل کرده‌اند - حرم نبوی میان دو زمین پوشیده از سنگ سیاه (ما بین لابنتها)، در مشرق و مغرب مدینه، قرار دارد.
[۲۳۳] کلینی، اصول الکافی، ج ۴، ص ۵۶۴.

[۲۳۴] یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المَهْنَب، ج ۷، ص ۴۸۷، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

[۲۳۵] احمد بن عبدالله طبری، القرى لقاصد ام القرى، ج ۱، ص ۶۷۰-۶۷۱، چاپ مصطفی سقا، بیروت (بی تا).

فقهایی شیعه حدود حرم نبوی را طبق احادیث، از کوه غیر (یا عابر) تا کوه و غیر دانسته‌اند

[۲۳۶] ابن ادریس حلی، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۶۵۱، قم ۱۴۱۱/۱۴۱۰.

[۲۳۷] یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱، ص ۳۰۲، قم ۱۳۶۷/۱۳۶۳ ش.

[۲۳۸] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۲، ص ۷۵۷۶، بیروت ۱۹۸۱.

[۲۳۹] رضا خلخالی، معتمد العروة الوثقی، محاضرات آیت الله خویی، ج ۵، ص ۵۱۲، قم ۱۴۰۵-۱۴۱۰.

، اما برخی از فقهایی اهل سنت، به استناد احادیثی دیگر، مرز این حرم را از کوه غیر تا کوه ثور، که دوازده میل می‌شود، معرفی کرده‌اند.
آنان غیر را در میقات و ثور را در پشت کوه اُحد دانسته‌اند.

[۲۴۰] ابن قدامه، المغنی، ج ۳، ص ۳۷۶، بیروت: دار الکتب العربی، (بی تا).

[۲۴۱] محمد بن احمد خطیب شربینی، مغنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج، ج ۱، ص ۵۲۹، مع تعلیقات جوبلی بن ابراهیم شافعی، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

[۲۴۲] منصور بن یونس بهوتی حنبلی، کتشاف القناع عن متن الاقناع، ج ۲، ص ۵۵۱، چاپ محسن شافعی، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.

برخی دیگر، با توجه به وجود کوه ثور در مکه، به توجیه احادیث مذکور پرداخته و از جمله احتمال داده‌اند که روایان به اشتباه به جای اُحد، ثور را ذکر کرده‌اند یا نام پیشین اُحد، ثور بوده است.

[۲۴۳] یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المَهْنَب، ج ۷، ص ۴۸۶، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

[۲۴۴] محمد بن احمد خطیب شربینی، مغنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج، ج ۱، ص ۵۲۹، مع تعلیقات جوبلی بن ابراهیم شافعی، بیروت: دار الفکر، (بی تا).

همچنین ممکن است مراد پیامبر اکرم فاصله‌ای معادل فاصله دو کوه غیر و ثور در مکه بوده یا خود حضرت مجازاً دو کوه موجود در مدینه را غیر و ثور نامیده است.

[۲۴۵] ابن قدامه، المغنی، ج ۳، ص ۳۷۰، بیروت: دار الکتب العربی، (بی تا).

احکام

مهمترین آداب و احکام حرم نبوی عبارت‌اند از: استحباب ورود با غسل به حرم نبوی؛ استحباب مجاورت در مدینه؛ استحباب روز ه گرفتن در برخی ایام هفته؛ حرمت آسیب رساندن به گیاهان و قطع درختان، به ویژه نهال درختان، مگر برای تغذیه چهارپایان؛ و حرمت شکار کردن حیوانات.

[۲۴۶] ابن ادریس حلی، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۶۵۱، قم ۱۴۱۱/۱۴۱۰.

[۲۴۷] محمد بن بهادر زرکشی، اعلام المساجد باحکام المساجد، ج ۱، ص ۲۴۳-۲۴۵، چاپ ابوالوفا مصطفی مراغی، قاهره ۱۹۸۹/۱۴۱۰.

[۲۴۸] محمد بن بهادر زرکشی، اعلام المساجد باحکام المساجد، ج ۱، ص ۲۶۱، چاپ ابوالوفا مصطفی مراغی، قاهره ۱۹۸۹/۱۴۱۰.

[۲۴۹] محمد رضا گلپایگانی، ج ۱، ص ۱۸۷، مناسک الحج، قم ۱۴۱۳.

[۲۵۰] وهبه مصطفی زحلی، الفقها الاسلامی و ادلته، ج ۳، ص ۳۳۵-۳۳۶، دمشق ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

[۲۵۱] گلپایگانی، ج ۱، ص ۲۱۰، مناسک الحج، قم ۱۴۱۳.

برخی فقهایی متقدم اهل سنت برای ارتکاب پارهای از محرمات حرم نبوی مجازات ذکر کرده‌اند.

[۲۵۲] ابن قدامه، المغنی، ج ۳، ص ۳۷۰، بیروت: دار الکتب العربی، (بی تا).

[۲۵۳] احمد بن عبدالله طبری، القرى لقاصد ام القرى، ج ۱، ص ۶۷۵-۶۷۶، چاپ مصطفی سقا، بیروت (بی تا).

برخی دیگر بین قطع درختان و شکار تفصیل داده، در اول قائل به حرمت و در دوم قائل به کراهت شده‌اند.

[۲۵۴] قواعد الاحکام ج ۱، ص ۴۵۰.

[۲۵۵] الدروس الشرعیة ج ۲، ص ۲۱.

بنابر تصریح بعضی، در حکم یاد شده، تفاوتی بین گیاهان و درختان نیست. هر چند ظاهر کلمات برخی اختصاص حکم به درختان است.

[۲۵۶] شرائع الاسلام ج ۱، ص ۲۰۹.

[۲۵۷] ارشاد الأذهان ج ۱، ص ۳۳۹.

[۲۵۸] مستند الشیعة ۱۳، ص ۳۳۳.

[۲۵۹] مهذب الاحکام ج ۱۵، ص ۳۶.

البته آنچه در حرم مکه استنثا شده در حرم مدینه نیز مستثنا است.

[۲۶۰] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۷۷.

بنابر قول به حرمت، در صورت ارتکاب، کفاره ثابت نیست، هر چند گناه کرده است.

[۲۶۱] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۷۹.

لیکن خوردن شکار حرام است.

[۲۶۲] الحدائق الناضرة ۱۷، ص ۴۱۵.

برای دخول حرم مدینه احرام بستن واجب نیست.

[۲۶۳] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۲۰، ص ۷۹.

هر چند غسل کردن مستحب است.

[۲۶۴] محسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام ج ۵، ص ۶۰.

حرم امام حسین علیه السلام

[\[۲۶۵\]](#) اجماعیت فقه الشیعة و احوط الأقوال من احکام الشریعة، ج ۱، (قم) ۱۴۱۹.

نزد شیعیان بسیار مقس است.

فقها درباره محدوده این حرم - که دارای احکام فقهی خاصی نیز هست - آرای گوناگونی دارند، از جمله محدوده منفی آن حضرت و خاندان و یاران او جز حضرت عیسی علیه السلام

[\[۲۶۶\]](#) محمد بن محمدفید، الْمُقْبَعَة، ص ۱۲۶، قم ۱۴۱۰.[\[۲۶۷\]](#) ابن ادریس حلی، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۳۴۲، قم ۱۴۱۱.

تمام شهر کربلا،

[\[۲۶۸\]](#) ابن سعید، الجامع للشرائع، ج ۱، ص ۹۳، قم ۱۴۰۵.

و روضه مقس امام حسین

[\[۲۶۹\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۶۳، قم ۱۳۶۷ش.[\[۲۷۰\]](#) احمد بن محمدفید نراقی، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۸، ص ۳۱۶، قم، ج ۲، ۱۴۱۵، ج ۸، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ۱۴۱۷.[\[۲۷۱\]](#) محسن حکیم، مستمسک العروة الوثقی، ج ۸، ص ۱۸۸، ج ۱، ص ۱۴۰۴.[\[۲۷۲\]](#) مجلی، بحار الأنوار، ج ۹۸، ص ۱۱۷.[\[۲۷۳\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۶۴، قم ۱۳۶۷ش.[\[۲۷۴\]](#) عبدالحسین کلیدار، بغیة النبلاء فی تاریخ کربلاء، ج ۱، ص ۲۷، چپ عادل کلیدار، بغداد ۱۹۶۶.

را جزو این محدوده دانسته اند.

در حدیثی منقول از حضرت علی علیه السلام، کوفه حرم او خوانده شده است.[\[۲۷۵\]](#) کلینی، اصول کافی، ج ۴، ص ۵۶۳.[\[۲۷۶\]](#) مرتضی بروجردی، مستند العروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۱۶-۴۱۷، تقریرات درس آیت الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ش.[\[۲۷۷\]](#) محمدصادق روحانی، فقه الصادق، ج ۶، ص ۴۲۸، قم ۱۴۱۲/۱۴۱۴.

اقوال در جواز اتمام نماز در چهار حرم

از احکام اختصاصی حرم مکی، حرم نبوی، مسجد کوفه و حائر حسینی به نظر مشهور فقهای شیعه، جواز و حتی استحباب خواندن نماز به صورت کامل (اتمام) برای مسافر است، هر چند که خواندن نماز شکسته (قصر) نیز برای او جایز است[\[۲۷۸\]](#) محمد بن حسن طوسی، النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، ج ۱، ص ۱۲۴، بیروت ۱۴۰۰/۱۹۸۰.[\[۲۷۹\]](#) حسن بن یوسف علامه حلی، تحریر الاحکام الشرعية علی مذهب الامامية، ج ۱، ص ۳۳۳، چپ ابراهیم بهاری، قم ۱۴۲۰-۱۴۲۲.[\[۲۸۰\]](#) زین الدین بن علی شهیدثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۱، ص ۷۸۷-۷۸۸، چپ محمد کلانتر، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳.[\[۲۸۱\]](#) اسماعیل حسینی مرعشی، اجماعیت فقه الشیعة و احوط الأقوال من احکام الشریعة، ج ۱، ص ۴۵۳، ج ۱، (قم) ۱۴۱۹.

فقها این اقوال را حاصل جمع احادیثی می دانند که بر تخییر مین قصر و اتمام در مکان های چهارگانه دلالت دارند و احادیثی که دال بر مطلوب بودن اتمام نمازند.

[\[۲۸۲\]](#) کلینی، اصول کافی، ج ۴، ص ۵۲۴.[\[۲۸۳\]](#) محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۴۷۵-۴۷۰، چپ علی اکبر غفاری، تهران ۱۳۷۶ش.

در احادیث مذکور، تعبیراتی مانند «حرمین شریفین»، «مکه و مدینه» و «مسجدین» آمده است

[\[۲۸۴\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۵۶-۴۵۹، قم ۱۳۶۷ش.

و از این رو، برخی فقها تنها در خود مسجد الحرام و مسجد النبی حکم مذکور را جاری می دانند، نه در تمام قلمرو حرم مکی و حرم نبوی

[\[۲۸۵\]](#) ابن ادریس حلی، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۳۴۲، قم ۱۴۱۱.[\[۲۸۶\]](#) حسن بن یوسف علامه حلی، مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۳، ص ۱۳۲، قم ۱۴۱۲/۱۴۲۰.[\[۲۸۷\]](#) زین الدین بن علی شهیدثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۱، ص ۷۸۷، چپ محمد کلانتر، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳.[\[۲۸۸\]](#) مرتضی بروجردی، مستند العروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۱۱-۴۱۴، تقریرات درس آیت الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ش.ابن بابویه[\[۲۸۹\]](#) ابن بابویه، المقنع، ج ۱، ص ۲۶۲، قم ۱۴۱۵.

به وجوب قصر در این اماکن قائل شده و آن ها را واجد هیچ امتیازی ندانسته است.

ظاهر آ این نظر مستند به ادله عام وجوب قصر نماز برای مسافر و نیز احادیثی است که در اماکن چهارگانه نماز قصر را واجب شمرده است،

[\[۲۹۰\]](#) احمد بن محمدفید نراقی، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۸، ص ۳۰۹، قم، ج ۲، ۱۴۱۵، ج ۸، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ۱۴۱۷.

ولی سایر فقها با حمل این احادیث بر تقیه

[\[۲۹۱\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۲، ص ۴۴۱، قم ۱۳۶۳-۱۳۶۷ش.[\[۲۹۲\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۲، ص ۴۴۸، قم ۱۳۶۳-۱۳۶۷ش.[\[۲۹۳\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۲، ص ۴۵۲، قم ۱۳۶۳-۱۳۶۷ش.[\[۲۹۴\]](#) احمد بن محمدفید نراقی، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۸، ص ۳۱۰، قم، ج ۲، ۱۴۱۵، ج ۸، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ۱۴۱۷.[\[۲۹۵\]](#) مرتضی بروجردی، مستند العروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۰۶-۴۱۰، تقریرات درس آیت الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ش.

و با استناد بر ادله دیگر این نظر را نپذیرفته اند.

[\[۲۹۶\]](#) ابن بابویه، المقنع، ج ۱، ص ۲۶۲، قم ۱۴۱۵.[\[۲۹۷\]](#) احمد بن محمد مقس اردبیلی، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان، ج ۳، ص ۴۲۴-۴۲۵، چپ مجتبی عراقی، علی پناه اشتهاردی، و حسین یزدی اصفهانی، ج ۳، قم ۱۳۶۲ش.[\[۲۹۸\]](#) یوسف بن احمد بحرانی، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۴۰-۴۴۲، قم ۱۳۶۷ش.[\[۲۹۹\]](#) محمدحسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۱۴، ص ۳۳۶، بیروت ۱۹۸۱.

شماری از فقها نیز، از باب احتیاط به شکسته خواندن نماز در این چهار حرم نظر داده‌اند.

[\[۳۰۰\]](#) **محمد بن علی موسوی عاملی**، مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۴، ص ۴۶۸، قم ۱۴۱۰.

[\[۳۰۱\]](#) ابوالقاسمین محمدحسن میرزای قمی، جامع‌الشتات، ج ۱، ص ۷۳، چپ مرتضی رضوی، تهران ۱۳۷۱ ش.

[\[۳۰۲\]](#) **محمدحسن بن یاقر نجفی**، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۱۴، ص ۳۳۷، بیروت ۱۹۸۱.

[\[۳۰۳\]](#) **محمدتقی بهجت**، جامع‌المسائل، ج ۱، ص ۵۹۹، قم ۱۳۷۸ ش.

برخی فقهای متقدم، از جمله **ابن جنید اسکافی**

[\[۳۰۴\]](#) ابن جنید اسکافی، مجموعه فتاوی ابن‌الجنید، ج ۱، ص ۸۹-۹۰، تألیف علی پناه اشتهاردی، قم ۱۴۱۶.

و علم‌الهدی،

[\[۳۰۵\]](#) علی بن حسین علم‌الهدی، رسائل الشریف المرتضی، ج ۳، ص ۴۷، چپ مهدی رجائی، رساله: ۳۰، جمل‌العلم و العمل، قم ۱۴۰۵-۱۴۱۰.

به وجوب خواندن نماز تمام برای مسافر در این چهار مکان و حتی حرم همه امامان شیعه علیهم‌السلام نظر داده‌اند.

[\[۳۰۶\]](#) **یوسف بن احمد بحرانی**، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۳۸، قم ۱۳۶۷ ش.

[\[۳۰۷\]](#) **یوسف بن احمد بحرانی**، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۴۶۵، قم ۱۳۶۷ ش.

[\[۳۰۸\]](#) مرتضی بروجردی، مستندالعروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۲۰-۴۲۱، تقریرات درس آیت‌الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ ش.

ابن ادریس حلی،

[\[۳۰۹\]](#) **ابن ادریس حلی**، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۳۴۲، قم ۱۴۱۱.

علاوه بر حرم مکه و مدینه، تنها در حائر حسینی قائل به شمول این حکم شده است.

فقهای شیعه این بحث را نیز مطرح کرده‌اند که آیا حکم تخییری منکوح تنها **مسجد کوفه** و حائر حسینی را دربرمی‌گیرد یا شامل تمام شهر **کوفه** و کربلا می‌شود.

[\[۳۱۰\]](#) مرتضی بروجردی، مستندالعروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۱۴-۴۲۰، تقریرات درس آیت‌الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ ش.

[\[۳۱۱\]](#) **محمدصادق روحانی**، فقه‌الصالح، ج ۶، ص ۴۲۷-۴۲۸، قم ۱۴۱۴.

[\[۳۱۲\]](#) مرتضی بروجردی، مستندالعروة الوثقی، ج ۸، ص ۴۲۱-۴۲۶، تقریرات درس آیت‌الله خویی، ج ۸، (قم) ۱۳۶۷ ش.

حنفیان که مانند **فقهای امامی** به وجوب شکسته خواندن نماز به هنگام مسافرت قائل‌اند- خواندن نماز کامل را در حرم مکی پیروی از **پیامبر اکرم** شمرده و به سبب مضاعف بودن پاداش کارها در حرم، آن را بهتر از خواندن نماز شکسته دانسته‌اند.

[\[۳۱۳\]](#) ابوبکر بن مسعود کاسانی، بدائع‌الصنائع فی ترتیب الشرائع، ج ۱، ص ۹۱-۹۲، چپ محمد عدنان‌بن یاسین درویش، بیروت ۱۹۹۸/۱۴۱۹.

[\[۳۱۴\]](#) ابن قدامه، المغنی، ج ۲، ص ۱۰۷، بیروت: دارالکتب العربی، (بی‌تا).

احکام و آداب دیگری نیز در منابع فقهی شیعه برای این حررها و حرم امامان شیعه (مشاهد مشرفه) ذکر شده است، مانند حرمت ورود **جنب** و حائض به این مکانها،

[\[۳۱۵\]](#) **محمد بن علی موسوی عاملی**، مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۱، ص ۲۸۲، قم ۱۴۱۰.

[\[۳۱۶\]](#) احمد بن محمد مهدی نراقی، مستند الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۲، ص ۲۹۲، قم، ج ۲، ص ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۱۴۱۷.

حرمت **نجس** کردن آن‌ها و وجوب رفع نجاست از آن‌ها،

[\[۳۱۷\]](#) **محمدکاظم بن عبدالعظیم طباطبائی یزدی**، العروة الوثقی، ج ۱، ص ۸۹۹، بیروت ۱۴۰۹.

استحباب غسل پیش از ورود به این اماکن، مکروه بودن انتقال مردگن برای دفن به سرزمین دیگر، مگر به این مکان‌ها،

[\[۳۱۸\]](#) **محمد بن علی موسوی عاملی**، مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۲، ص ۱۵۲، قم ۱۴۱۰.

[\[۳۱۹\]](#) **محمدکاظم بن عبدالعظیم طباطبائی یزدی**، العروة الوثقی، ج ۱، ص ۴۴۷، بیروت ۱۴۰۹.

و ممنوع بودن اجرای حد و قصاص در این حررها می‌باشد.

[\[۳۲۰\]](#) **ابن ادریس حلی**، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۳، ص ۳۶۳-۳۶۴، قم ۱۴۱۱.

[\[۳۲۱\]](#) ابوالقاسم خویی، مبانی تکملة‌المنهاج، ج ۲، ص ۱۸۵-۱۸۴، قم ۱۳۹۶.

فهرست منابع

- (۱) قرآن.
- (۲) آقابزرگ طهرانی، الذریعه.
- (۳) ابن اثیر، النهاية فی غریب‌الحديث والاثار، چپ محمود محمد طنلحی و طاهر احمد زوی، بیروت ۱۳۸۳/۱۹۶۳، چپ افست قم ۱۳۶۴ ش.
- (۴) ابن ادریس حلی، کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم ۱۴۱۰-۱۴۱۱.
- (۵) ابن بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، چپ علی‌اکبر غفاری، قم ۱۴۰۴.
- (۶) ابن بابویه، المقنع، قم ۱۴۱۵.
- (۷) ابن جنید اسکافی، مجموعه فتاوی ابن‌الجنید، تألیف علی پناه اشتهاردی، قم ۱۴۱۶.
- (۸) ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، چپ محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت ۱۹۹۲/۱۴۱۲.
- (۹) ابن حجر عسقلانی، الاصابة فی تمییز الصحابة، چپ علی‌محمد بجاوی، بیروت ۱۹۹۲/۱۴۱۲.
- (۱۰) ابن حنبل، مسند احمد بن حنبل، استانبول ۱۹۸۲/۱۴۰۲.
- (۱۱) ابن رشد، بدایة‌المجتهد و نهاية‌المقتصد، چپ طه عبدالرؤف سعد، بیروت ۱۹۸۹/۱۴۰۹.
- (۱۲) ابن سعید، الجامع‌للشرائع، قم ۱۴۰۵.
- (۱۳) ابن ظهیر، الجامع‌للطیف فی فضل مکه و اهلها و بناء‌البيت الشریف، مکه ۱۳۹۲/۱۹۷۲.
- (۱۴) ابن عابدین، ردالمحتار علی الدر المختار، چپ سنگی مصر ۱۲۷۱-۱۲۷۲، چپ افست بیروت ۱۹۸۷/۱۴۰۷.
- (۱۵) ابن فهد، اتحاف الوری باخبار ام‌القری، چپ فهیم محمد شلتوت، مکه (۱۹۸۳-۱۹۸۴).
- (۱۶) ابن قدامه، المغنی، بیروت: دارالکتب العربی، (بی‌تا).
- (۱۷) ابن منظور، لسان العرب.
- (۱۸) ابن هشام، السیرة‌النویبة، چپ مصطفی سقا، ابراهیم ابیاری، و عبدالحفیظ شلوی، (بیروت): دار ابن کثیر، (بی‌تا).
- (۱۹) محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، چپ رشدی صالح ملحس، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳، چپ افست قم ۱۳۶۹ ش.
- (۲۰) احمد بن محمد اسدی مکی، اخبار الکرام باخبار المسجد الحرام، چپ حافظ غلام مصطفی، بنارس ۱۹۷۶/۱۳۹۶.

- (٢١) يوسف بن احمد بحراني، الحدائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
- (٢٢) محمد بن اسماعيل بخاري، صحيح البخاري، (چاپ محمد ذهني افندي)، استانبول ١٩٨١/١٤٠١.
- (٢٣) مرتضى بروجردي، مستند العروة الوثقى، تقريرات درس آيت الله خويي، ج ٨، (قم) ١٣٦٧ ش.
- (٢٤) اسماعيل بغدادى، هدية العارفين، ج ٢، در حاجي خليفه، ج ٦.
- (٢٥) محمدتقى بهجت، جامع المسائل، قم ١٣٧٨ ش.
- (٢٦) منصور بن يونس بهوتي حنبلي، كشاف القناع عن متن الاقناع، چاپ محمدرضا شافعي، بيروت ١٩٩٧/١٤١٨.
- (٢٧) عبدالرحمن جبرتي، تاريخ عجائب الآثار في التراجم و الاخبار، بيروت: دار الجليل، (بي.تا).
- (٢٨) احمد بن علي جصاص، احكام القرآن، چاپ عبدالسلام محمدعلي شاهين، بيروت ١٩٩٤/١٤١٥.
- (٢٩) اسماعيل بن حماد جوهرى، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية، چاپ احمد عبدالغفور عطار، بيروت (بي.تا)، چاپ افست تهران ١٣٦٨ ش.
- (٣٠) حر عاملي، وسائل الشيعه.
- (٣١) اسماعيل حسيني مرعشي، لجامعيات فقه الشيعه و آخوطة الأقوال من احكام الشريعة، ج ١، (قم) ١٤١٩.
- (٣٢) محمد بن محمد خطيب، مواهب الجليل لشرح مختصر خليل، چاپ زكريا عميرات، بيروت ١٩٩٥/١٤١٦.
- (٣٣) محسن حكيم، دليل الناسك، چاپ محمد قاضي طباطبائي، (بي.تا): مؤسسه المنار، (بي.تا).
- (٣٤) محسن حكيم، مستمسك العروة الوثقى، چاپ افست قم ١٤٠٤.
- (٣٥) محمد بن احمد خطيب شرييني، معنى المحتاج الى معرفة معاني الفاظ المنهاج، مع تعليقات جوبلي بن ابراهيم شافعي، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
- (٣٦) رضا خالقي، معتمد العروة الوثقى، محاضرات آيت الله خويي، قم ١٤٠٥-١٤١٠.
- (٣٧) خليل بن احمد، كتاب العين، چاپ مهدي مخزومي و ابراهيم سامرائي، قم ١٤٠٥.
- (٣٨) ابوالقاسم خويي، مباني تكملة المنهاج، قم ١٣٩٦.
- (٣٩) محمد بن احمد دسوقي، حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، (بيروت): دار احياء الكتب العربية، (بي.تا).
- (٤٠) ابراهيم رفعت باشا، مرآة الحرمين، او، الرحلات الحجازية و الحج و مشاعره الدينية، بيروت: دار المعرفة، (بي.تا).
- (٤١) محمدصادق روحاني، فقه الصادق، قم ١٤١٢-١٤١٤.
- (٤٢) محمد بن محمد زبيدي، تاج العروس من جواهر القاموس، چاپ علي شيري، بيروت ١٩٩٤/١٤١٤.
- (٤٣) وهبه مصطفى زحيلي، الفقه الاسلامي و ادلته، دمشق ١٩٨٤/١٤٠٤.
- (٤٤) محمد بن بهادر زركشي، اعلام المساجد باحكام المساجد، چاپ ابوالوفا مصطفى مراغي، قاهره ١٩٨٩/١٤١٠.
- (٤٥) محمد بن بهادر زركشي، البرهان في علوم القرآن، چاپ محمدابو الفضل ابراهيم، بيروت ١٩٨٨/١٤٠٨.
- (٤٦) سيوطي.
- (٤٧) محمد بن ادريس شافعي، الأم، چاپ محمد زهرى نجار، بيروت (بي.تا).
- (٤٨) محمد بن حسين شريف رضى، حقائق التأويل في متشابه التنزيل، چاپ محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، چاپ افست قم (بي.تا).
- (٤٩) محمد بن مكى شهيد اول، الدرر الشرعية في فقه الامامية، قم ١٤١٢-١٤١٣.
- (٥٠) زين الدين بن علي شهيد ثاني، الروضة البهية في شرح اللمعة المشقية، چاپ محمد كلانتر، بيروت ١٩٨٣/١٤٠٣.
- (٥١) طباطبائي، الميزان.
- (٥٢) محمدكامل بن عبدالعظيم طباطبائي يزدي، العروة الوثقى، بيروت ١٤٠٩.
- (٥٣) طبرسي، تفسير مجمع البيان.
- (٥٤) احمد بن عبدالله طبري، القرى لقاصد القرى، چاپ مصطفى سقا، بيروت (بي.تا).
- (٥٥) محمد بن جرير طبري، جامع البيان عن تأويل القرآن.
- (٥٦) محمد بن حسن طوسي، التبيين في تفسير القرآن، چاپ احمد حبيب قصير عاملي، بيروت (بي.تا).
- (٥٧) محمد بن حسن طوسي، تهذيب الاحكام، چاپ علي اكبر غفاري، تهران ١٣٧٦ ش.
- (٥٨) محمد بن حسن طوسي، كتاب الخلاف، قم ١٤٠٧-١٤١٧.
- (٥٩) محمد بن حسن طوسي، المبسوط في فقه الامامية، ج ٢-١، چاپ محمدتقى كسفي، تهران ١٣٨٧.
- (٦٠) محمد بن حسن طوسي، النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، بيروت ١٤٠٠/١٩٨٠.
- (٦١) عبدالملك بن عبدالله بن دهب، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، مكة ١٩٩٥/١٤١٥.
- (٦٢) حسن بن يوسف علامه حلي، تحرير الاحكام الشرعية على مذهب الامامية، چاپ ابراهيم بهادري، قم ١٤٢٠-١٤٢٢.
- (٦٣) حسن بن يوسف علامه حلي، تذكر الفقهاء، قم ١٤١٤.
- (٦٤) حسن بن يوسف علامه حلي، مختلف الشيعه في احكام الشريعة، قم ١٤١٢-١٤٢٠.
- (٦٥) علي بن حسين علم الهدى، رسائل الشريف المرتضى، چاپ مهدي رجائي، رساله: ٣٠: جمل العلم و العمل، قم ١٤٠٥-١٤١٠.
- (٦٦) محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، چاپ ايمن فؤاد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مكة ١٩٩٩.
- (٦٧) محمد بن اسحاق فاكهي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، چاپ عبدالملك بن عبدالله بن دهب، بيروت ١٩٩٨/١٤١٩.
- (٦٨) محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
- (٦٩) ابوبكر بن مسعود كاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، چاپ محمد عدنان بن ياسين درويش، بيروت ١٩٩٨/١٤١٩.
- (٧٠) جعفر بن خضر كاشف الغطاء، كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء، اصفهان: انتشارات مهدي، (بي.تا).
- (٧١) محطاطر كردي، التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم، بيروت ١٤٢٠/٢٠٠٠.
- (٧٢) عبدالحسين كليدار، بغية النبلاء في تاريخ كربلاء، چاپ عادل كليدار، بغداد ١٩٦٦.
- (٧٣) كليني، اصول الكافي.
- (٧٤) محمد رضا گلپايگاني، مناسك الحج، قم ١٤١٣.
- (٧٥) علي بن محمد ماوردي، الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، بغداد ١٤٠٩/١٩٨٩.
- (٧٦) مجلسي، بحار الانوار.
- (٧٧) مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، چاپ محمد فؤاد عبدالباقي، استانبول ١٩٨١/١٤٠١.
- (٧٨) فوزيه حسين مطر، تاريخ عمارة الحرم المكي الشريف الى نهاية العصر العباسي الاول، جده ١٩٨٢/١٤٠٢.
- (٧٩) محمد بن محمد مفيد، المُفَيْدَةُ، قم ١٤١٠.
- (٨٠) احمد بن محمد مقدس اردبيلي، زبدة البيان في احكام القرآن، چاپ محمدباقر بهبودي، تهران (بي.تا).
- (٨١) احمد بن محمد مقدس اردبيلي، مجمع الفائدة و البرهان في شرح ارشاد الاذهل، چاپ مجتبي عراقى، على پناه اشتهايدى، و حسين يزدي اصفهاني، ج ٣، قم ١٣٦٢ ش.
- (٨٢) محمد بن احمد منهلج اسبوطي، جواهر العقود و معين القضاة و المؤقنين و الشهود، چاپ مسعود عبدالحميد محمد سعدي، بيروت ١٩٩٦/١٤١٧.
- (٨٣) محمد بن علي موسى عاملي، مدارك الاحكام في شرح شرائع الاسلام، قم ١٤١٠.
- (٨٤) ابوالقاسم بن محمد حسن ميرزاى قمى، جامع الشتات، چاپ مرتضى رضى، تهران ١٣٧١ ش.
- (٨٥) محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام في شرح شرائع الاسلام، بيروت ١٩٨١.
- (٨٦) احمد بن محمد مهدي نراقي، مستند الشيعه في احكام الشريعة، قم، ج ٢، ١٤١٥، ج ٨، ١٤١٦، ج ١٣، ١٤١٧.
- (٨٧) يحيى بن شرف نووي، المجموع شرح المهذب، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
- (٨٨) علي بن ابوبكر هيتمي، كشف الاستار عن زوائد اليزار على الكتب الستة، ج ٢، چاپ حبيب الرحمن اعظمي، بيروت ١٩٨٤/١٤٠٤.
- (٨٩) علي بن ابوبكر هيتمي، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، بيروت ١٩٨٨/١٤٠٨.

١. [ابن اثیر، النهاية في غريب الحديث والاثر، ذيل «دعص»، چاپ محمود محمد طنحلى و طاهر احمد زاوى، بيروت ١٣٨٣/١٩٦٣، چاپ افسست قم ١٣٦٤ ش.](#)
٢. [ابن منظور، لسان العرب، ذيل واژه.](#)
٣. [عبدالرحمان جبرتي، تاريخ عجائب الآثار فى التراجم و الاخبار، ج٢، ص١٤٣، بيروت: دار الجيل، \(بى.تا\).](#)
٤. [اسماعيل بن حماد جوهرى، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية، ذيل واژه، چاپ احمد عبدالغفور عطار، بيروت \(بى.تا\)، چاپ افسست تهران ١٣٦٨ ش.](#)
٥. [محمد بن محمد زبيدى، تاج العروس من جواهر القاموس، ذيل واژه، چاپ على شيرى، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤.](#)
٦. [محمد طاهر كردى، التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم، ج١، جزء ١، ص١٠١، بيروت ٢٠٠٠/١٤٢٠.](#)
٧. [مرتضى بروجردى، مستندالعروة الوثقى، ج٨، ص٤٢٣، تقريرات درس آيت الله خويى، ج٨، \(قم\) ١٣٦٧ ش.](#)
٨. [اجماعيات فقه الشيعية و أحوط الأقوال من احكام الشريعة، ج١، \(قم\) ١٤١٩.](#)
٩. [محمد بن احمد منهجى اسيوطى، جواهر العقود و معين القضاة و المؤقتين و الشهود، ج٢، ص٤٧٤، چاپ مسعود عبدالحميد محمد سعدنى، بيروت ١٤١٧/١٩٩٦.](#)
١٠. [يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة فى احكام العترة الطاهرة، ج٧، ص٣١٧٣١٨، قم ١٣٦٧/١٣٦٧ ش.](#)
١١. [يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة فى احكام العترة الطاهرة، ج١١، ص٤٥٥، قم ١٣٦٧/١٣٦٧ ش.](#)
١٢. [محمد بن محمد زبيدى، تاج العروس من جواهر القاموس، ذيل واژه، چاپ على شيرى، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤.](#)
١٣. [اسماعيل بغدادى، هدية العارفين، ج٢، در حلقى خليفه، ج٢، ستون ٥٤١، ج٦.](#)
١٤. [آقابزرگ طهرانى، الذريعة، ج٦، ص١٩٤.](#)
١٥. [آقابزرگ طهرانى، الذريعة، ج٨، ص٢٢٤.](#)
١٦. [آقابزرگ طهرانى، الذريعة، ج٢١، ص٢٩٩.](#)
١٧. [خليل بن احمد، كتلب العين، ذيل واژه، چاپ مهدى مخزومى و ابراهيم سامرانى، قم ١٤٠٥.](#)
١٨. [ابن اثير، النهاية في غريب الحديث والاثر، ذيل واژه، چاپ محمود محمد طنحلى و طاهر احمد زاوى، بيروت ١٣٨٣/١٩٦٣، چاپ افسست قم ١٣٦٤ ش.](#)
١٩. [ابن منظور، لسان العرب، ذيل واژه.](#)
٢٠. [محمد بن اسحاق فلكهى، اخبار مكة فى قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٧٠، چاپ عبدالملك بن عبدالسين دهبش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
٢١. [ابن بابويه، كتاب من لا يحضره الفقيه، ج٢، ص٢٤١، چاپ على اكبر غفارى، قم ١٤٠٤.](#)
٢٢. [حز عاملى، وسائل الشيعه، ج١٣، ص٢٤١-٢٤٢.](#)
٢٣. [محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج٢، ص١٢٧، چاپ رشدى صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، چاپ افسست قم ١٣٦٩ ش.](#)
٢٤. [محمد بن اسحاق فلكهى، اخبار مكة فى قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٧٤-٢٧٦، چاپ عبدالملك بن عبدالسين دهبش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
٢٥. [كلىنى، اصول الكافى، ج٤، ص١٩٥-١٩٧.](#)
٢٦. [حز عاملى، وسائل الشيعه، ج١٣، ص٢٢١.](#)
٢٧. [حز عاملى، وسائل الشيعه، ج١٣، ص٢٢٤.](#)
٢٨. [بقره/سور ٢، آيه ١٢٦.](#)
٢٩. [ابراهيم/سور ١٤، آيه ٣٥.](#)
٣٠. [محمد بن جرير طبرى، جامع البيان عن تاويل القرآن، ج١، ص٥٤٢.](#)
٣١. [محمد بن حسن طوسى، التبيين فى تفسير القرآن، ج١، ص٤٥٦، چاپ احمد حبيب قصير عاملى، بيروت \(بى.تا\).](#)
٣٢. [طبرى، تفسير مجمع البيان، ج١، ص٣٨٧.](#)
٣٣. [محمد بن جرير طبرى، جامع البيان عن تاويل القرآن، ج١، ص٥٤٢.](#)
٣٤. [محمد بن احمد فاسى، شفاء الغرام بلخبار البلد الحرام، ج١، ص١٣٩، چاپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبى، مکه ١٩٩٩.](#)
٣٥. [احمد بن محمد اسدى مكي، اخبار الكرام بلخبار المسجد الحرام، ج١، ص١٨٣، چاپ حافظ غلام مصطفى، بنارس ١٩٧٦/١٣٩٦.](#)
٣٦. [ابن هشام، السير النبوية، ج١، ص١١٤، چاپ مصطفى سقا، ابراهيم ابيارى، و عبدالحفيظ شلبى، \(بيروت\): دار ابن كثير، \(بى.تا\).](#)
٣٧. [على بن محمد ماوردى، الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، ج١، ص٢٤٦-٢٤٨، بغداد ١٤٠٩/١٩٨٩.](#)
٣٨. [محمد بن حسن طوسى، التبيين فى تفسير القرآن، ج٤، ص٣٢، چاپ احمد حبيب قصير عاملى، بيروت \(بى.تا\).](#)
٣٩. [ابن جوزى، المنتظم فى تاريخ الملوك و الامم، ج٢، ص٣٢١، چاپ محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت ١٩٩٢/١٤١٢.](#)
٤٠. [محمد بن اسحاق فلكهى، اخبار مكة فى قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٦٧، چاپ عبدالملك بن عبدالسين دهبش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
٤١. [ياقوت حموى، معجم البلدان، ذيل «الأواط».](#)
٤٢. [احمد بن عبدالله طبرى، القرى لقاصد ام القرى، ج١، ص١٦٩، چاپ مصطفى سقا، بيروت \(بى.تا\).](#)
٤٣. [محمد بن احمد فاسى، شفاء الغرام بلخبار البلد الحرام، ج١، ص١٤٠، چاپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبى، مکه ١٩٩٩.](#)
٤٤. [محمد بن اسحاق فلكهى، اخبار مكة فى قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٥٩، چاپ عبدالملك بن عبدالسين دهبش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
٤٥. [محمد بن اسحاق فلكهى، اخبار مكة فى قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٣٠٥، چاپ عبدالملك بن عبدالسين دهبش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
٤٦. [محمد بن حسن طوسى، التبيين فى تفسير القرآن، ج٨، ص١٦٥، چاپ احمد حبيب قصير عاملى، بيروت \(بى.تا\).](#)
٤٧. [محمد بن احمد قرطبى، الجامع لاحكام القرآن، ج١٣، ص٣٦٤، بيروت: دار الفكر، \(بى.تا\).](#)
٤٨. [طباطبائى، الميزان، ج٦، ص٢٧١.](#)
٤٩. [احمد بن على جصاص، احكام القرآن، ج١، ص٨٨، چاپ عبدالسلام محمدعلى شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.](#)
٥٠. [احمد بن على جصاص، احكام القرآن، ج٣، ص٢٥٣، چاپ عبدالسلام محمدعلى شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.](#)
٥١. [احمد بن على جصاص، احكام القرآن، چاپ عبدالسلام محمدعلى شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.](#)

٥٢. ↑ محمد بن حسين شريف رضى، حقائق التأويل في مشابه التنزيل، ج ١، ص ١٨٠، جلد محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، جلد افست قم (بي.تا).
٥٣. ↑ محمد بن حسن طوسي، التبيين في تفسير القرآن، ج ٦، ص ٤٤٦، جلد احمد حبيب قصير عاملي، بيروت (بي.تا).
٥٤. ↑ محمد بن حسن طوسي، التبيين في تفسير القرآن، ج ٨، ص ١٦٥، جلد احمد حبيب قصير عاملي، بيروت (بي.تا).
٥٥. ↑ محمد بن بهادر زركشي، البرهان في علوم القرآن، ج ٢، ص ٢٦٦، جلد محمدابوالفضل ابراهيم، بيروت ١٤٠٨/١٩٨٨.
٥٦. ↑ طباطبائي، الميزان، ج ٣، ص ٣١.
٥٧. ↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج ٢، ص ١٢٤، جلد رشدى صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، جلد افست قم ١٣٦٩ش.
٥٨. ↑ احمد بن علي جصاص، احكام القرآن، ج ١، ص ٨٩، جلد عبدالسلام محمدعلي شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.
٥٩. ↑ ابن بابويه، كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ٢، ص ٢٤٥-٢٤٦، جلد علي اكبر غفاري، قم ١٤٠٤.
٦٠. ↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج ٢، ص ١٢٥، جلد رشدى صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، جلد افست قم ١٣٦٩ش.
٦١. ↑ كليني، اصول الكافي، ج ٤، ص ٢٥٦.
٦٢. ↑ علي بن ابوبكر هيثمي، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، ج ٢، ص ٣١٩، بيروت ١٩٨٨/١٤٠٨.
٦٣. ↑ سيوطي، ج ٢، ص ٢٥٨.
٦٤. ↑ حر عاملي، وسائل الشيعة، ج ١٢، ص ٥٥٥.
٦٥. ↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج ٢، ص ١٢٨، جلد رشدى صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، جلد افست قم ١٣٦٩ش.
٦٦. ↑ محمد بن اسحاق فلكهي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، ج ٢، ص ٢٧٣، جلد عبدالملك بن عبدالسين دهيش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.
٦٧. ↑ محمد بن اسحاق فلكهي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، ج ٢، ص ٢٧٥، جلد عبدالملك بن عبدالسين دهيش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.
٦٨. ↑ كليني، اصول الكافي، ج ٤، ص ١٩٥-١٩٧.
٦٩. ↑ احمد بن عبدالله طبري، القرى لقاصد ام القرى، ج ١، ص ٦٥٢-٦٥٣، جلد مصطفى سقا، بيروت (بي.تا).
٧٠. ↑ راهنمائي حرمين شريفين ج ١، ص ٢٣٧.
٧١. ↑ قصص/سور ٢٨، آيه ٥٧.
٧٢. ↑ عنكبوت/سور ٢٩، آيه ٦٧.
٧٣. ↑ بقره/سور ٢٥، آيه ١٢٦.
٧٤. ↑ ابراهيم/سور ١٤، آيه ٣٥.
٧٥. ↑ محمد بن حسين شريف رضى، حقائق التأويل في مشابه التنزيل، ج ١، ص ١٨٢، جلد محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، جلد افست قم (بي.تا).
٧٦. ↑ محمد بن حسين شريف رضى، حقائق التأويل في مشابه التنزيل، ج ١، ص ١٩٠، جلد محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، جلد افست قم (بي.تا).
٧٧. ↑ طبرسي، تفسير مجمع البيان، ج ٢، ص ٧٩٩.
٧٨. ↑ محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج ٤، ص ١٤١-١٤٢، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
٧٩. ↑ محمد بن اسحاق فلكهي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، ج ٢، ص ٢٥٢، جلد عبدالملك بن عبدالسين دهيش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.
٨٠. ↑ كليني، اصول الكافي، ج ٤، ص ٢٢٦.
٨١. ↑ كليني، اصول الكافي، ج ٤، ص ٥٢٨-٥٣٠.
٨٢. ↑ احمد بن محمد اسدي مكي، اخبار الكرام باخبار المسجد الحرام، ج ١، ص ١٨٣، جلد حافظ غلام مصطفى، بنارس ١٩٧٦/١٣٩٦.
٨٣. ↑ حر عاملي، وسائل الشيعة، ج ١٣، ص ٣٥.
٨٤. ↑ احمد بن علي جصاص، احكام القرآن، ج ١، ص ٨٨-٨٩، جلد عبدالسلام محمدعلي شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.
٨٥. ↑ احمد بن علي جصاص، احكام القرآن، ج ٢، ص ٢٧، جلد عبدالسلام محمدعلي شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.
٨٦. ↑ محمد بن حسين شريف رضى، ج ١، ص ٦٥، حقائق التأويل في مشابه التنزيل، جلد محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، جلد افست قم (بي.تا).
٨٧. ↑ محمد بن حسين شريف رضى، ج ١، ص ١٩٢، حقائق التأويل في مشابه التنزيل، جلد محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، جلد افست قم (بي.تا).
٨٨. ↑ محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج ٤، ص ١٤٠، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
٨٩. ↑ طباطبائي، الميزان، ج ٦، ص ٢٧١.
٩٠. ↑ طباطبائي، الميزان، ج ١٢، ص ٦٩.
٩١. ↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج ٢، ص ١٣٨-١٣٩، جلد رشدى صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، جلد افست قم ١٣٦٩ش.
٩٢. ↑ كليني، اصول الكافي، ج ٤، ص ٢٢٦-٢٢٧.
٩٣. ↑ ابن بابويه، كتاب من لا يحضره الفقيه، ج ٢، ص ٢٤٢، جلد علي اكبر غفاري، قم ١٤٠٤.
٩٤. ↑ حر عاملي، وسائل الشيعة، ج ١٣، ص ٧٥.
٩٥. ↑ حر عاملي، وسائل الشيعة، ج ١٣، ص ٢٢٦.
٩٦. ↑ محمد بن جرير طبري، جامع البيان عن تاويل القرآن، ج ٤، ص ١١-١٢.
٩٧. ↑ محمد بن حسين شريف رضى، حقائق التأويل في مشابه التنزيل، ج ١، ص ١٨٧، جلد محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت (بي.تا)، جلد افست قم (بي.تا).
٩٨. ↑ محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج ٢، ص ١١١، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
٩٩. ↑ محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج ٤، ص ١٤٠-١٤١، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
١٠٠. ↑ محمد بن حسن طوسي، التبيين في تفسير القرآن، ج ٨، ص ١٦٥، جلد احمد حبيب قصير عاملي، بيروت (بي.تا).
١٠١. ↑ محمد بن احمد قرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج ١٣، ص ٣٠٠، بيروت: دار الفكر، (بي.تا).
١٠٢. ↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج ٢، ص ١٢٨-١٣٠، جلد رشدى صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، جلد افست قم ١٣٦٩ش.
١٠٣. ↑ محمد بن اسحاق فلكهي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، ج ٢، ص ٢٧٣-٢٧٦، جلد عبدالملك بن عبدالسين دهيش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.
١٠٤. ↑ محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، ج ١، ص ١٠٦-١٠٧، جلد امين فواد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مكة ١٩٩٩.
١٠٥. ↑ ابن حجر عسقلاني، الاصابة في تمييز الصحابة، ج ١، ص ٣٦٧، ج ٦، ص ٥٠، جلد علي محمد بجاوي، بيروت ١٩٩٢/١٤١٢.
١٠٦. ↑ فوزيه حسين مطر، تاريخ عمارة الحرم المكي الشريف الى نهاية العصر العباسي الاول، ج ١، ص ١٩، جده ١٩٨٢/١٤٠٢.
١٠٧. ↑ عبدالملك بن عبدالسين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج ١، ص ٥٢-٥١، مكة ١٤١٥/١٩٩٥.
١٠٨. ↑ الدروس الشرعية في فقه الامامية، قم ١٤١٢-١٤١٤.

١٠٩. [↑ محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام بلخابار البلد الحرام، ج١، ص١٠٧، چلپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مکه ١٩٩٩.](#)
١١٠. [↑ ابن فهد، اتحاف الوری بلخابار ام القرى، ج٣، ص١١٧، ج٢، ص٣٨٦، چلپ فهيم محمد شلتوت، مکه \(١٩٨٣-١٩٨٤\).](#)
١١١. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٥٥٥٢، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١١٢. [↑ محطاهر كزدي، التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم، ج١، جز ٢، ص١٠٠-١٠١، بيروت ٢٠٠٠/١٤٢٠.](#)
١١٣. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٦٢٥٦، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١١٤. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٦٣، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١١٥. [↑ محمد بن حسن طوسي، التبيين في تفسير القرآن، ج٢، ص١٧٣-١٧٤، چلپ احمد حبيب قصير علمي، بيروت \(بي.تا\).](#)
١١٦. [↑ ابن اثير، ذيل «علم»، «نور»، النهاية في غريب الحديث والاثر، چلپ محمود محمد طنحلي و طاهر احمد زاوي، بيروت ١٩٦٣/١٣٨٣، چلپ افست قم ١٣٦٤ ش.](#)
١١٧. [↑ ابن منظور، لسان العرب، ذيل «علم».](#)
١١٨. [↑ محمد بن محمد زبيدي، ذيل «نصب»، تاج العروس من جواهر القلموس، «حرم»، چلپ علي شيرى، بيروت ١٤١٤/١٩٩٤.](#)
١١٩. [↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج٢، ص١٣٠-١٣١، چلپ رشدى صالح ملص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، چلپ افست قم ١٣٦٩ ش.](#)
١٢٠. [↑ محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام بلخابار البلد الحرام، ج١، ص١٢٥، چلپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مکه ١٩٩٩.](#)
١٢١. [↑ ابراهيم رفعت باشا، مرآة الحرمين، ج١، ص٢٢٥، او، الرحلات الحجازية و الحج و مشاعره الدينية، بيروت: دار المعرفة، \(بي.تا\).](#)
١٢٢. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٣٠١، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١٢٣. [↑ محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام بلخابار البلد الحرام، ج١، ص١١١-١٢٥، چلپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مکه ١٩٩٩.](#)
١٢٤. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٣٠٤-٣٠١، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١٢٥. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٨٤، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١٢٦. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٨٤، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١٢٧. [↑ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، الحرم المكي الشريف و الاعلام المحيطة به، ج١، ص٩١-٢٩٨، مکه ١٤١٥/١٩٩٥.](#)
١٢٨. [↑ علي بن محمد ماوردي، الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، ج١، ص٢٥٩، بغداد ١٤٠٩/١٩٨٩.](#)
١٢٩. [↑ ابوبكر بن مسعود كاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ج٢، ص٤٤٦، چلپ محمد عدنان بن ياسين درويش، بيروت ١٩٩٨/١٤١٩.](#)
١٣٠. [↑ ابن ظهيره، الجامع اللطيف في فضل مكة و اهله و بناء البيت الشريف، ج١، ص١٦٩، مکه ١٩٧٢/١٣٩٢.](#)
١٣١. [↑ احمد بن محمد بن نراقي، مستند الشيعة في احكام الشريعة، ج١٣، ص٢٩٧، قم، ج٢، ص١٤١٥، ج١، ص١٤١٦، ج١٣، ص١٤١٧.](#)
١٣٢. [↑ محمد بن حسن طوسي، التبيين في تفسير القرآن، ج٥، ص٢٠٠، چلپ احمد حبيب قصير علمي، بيروت \(بي.تا\).](#)
١٣٣. [↑ و هبه مصطفى زحيلي، الفقه الاسلامي و ادلته، ج٣، ص٣٢٩، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.](#)
١٣٤. [↑ محمد بن حسن طوسي، المبسوط في فقه الامامية، ج١، ص٣٥٥، ج١٢، چلپ محمدتقي كسفي، تهران ١٣٨٧.](#)
١٣٥. [↑ احمد بن عبدالله طبري، القرى لقاصد ام القرى، ج١، ص٦٤١، چلپ مصطفى سقا، بيروت \(بي.تا\).](#)
١٣٦. [↑ محمد بن احمد خطيب شريبي، معنى المحتاج الى معرفة معاني الفاظ المنهاج، ج١، ص٤٧٦، مع تعليقات جوبلي بن ابراهيم شافعي، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
١٣٧. [↑ و هبه مصطفى زحيلي، الفقه الاسلامي و ادلته، ج٣، ص٣٢٧، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.](#)
١٣٨. [↑ محمد بن حسين شريف رضى، حقائق التأويل في مشابه التتيل، ج١، ص١٨٢، چلپ محمد رضا آل كاشف الغطاء، بيروت \(بي.تا\)، چلپ افست قم \(بي.تا\).](#)
١٣٩. [↑ حسن بن يوسف علامه حلي، ج٧، ص٢٧٢٢٧٣، تنكره الفقهاء، قم ١٤١٤.](#)
١٤٠. [↑ حسن بن يوسف علامه حلي، ج٧، ص٢٧٢٢٧٨، تنكره الفقهاء، قم ١٤١٤.](#)
١٤١. [↑ و هبه مصطفى زحيلي، الفقه الاسلامي و ادلته، ج٣، ص٣٢٩-٣٢٨، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.](#)
١٤٢. [↑ مائدة/سور ٥، آيه ٩٦](#)
١٤٣. [↑ حر عاملي، وسائل الشيعة، ج١٢، ص٥٥٢٥٥٧.](#)
١٤٤. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج١٨، ص٢٨٦.](#)
١٤٥. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج٢٠، ص٢٩٤.](#)
١٤٦. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج٢٠، ص٢٩٤-٢٩٥.](#)
١٤٧. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج٢٠، ص٢٩٦-٢٩٧.](#)
١٤٨. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج١٨، ص٢٨٨.](#)
١٤٩. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج١٨، ص٢٩٢.](#)
١٥٠. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج١٨، ص٤١٢-٤٢١.](#)
١٥١. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج٢٠، ص٤٢٥-٤٢٨.](#)
١٥٢. [↑ محمدحسن بن باقر نجفي، جواهر الكلام ج١٨، ص٤٢٠.](#)
١٥٣. [↑ حسن بن يوسف علامه حلي، تنكره الفقهاء، ج٧، ص٢٩٠، قم ١٤١٤.](#)
١٥٤. [↑ محمد بن احمد دسوقي، حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، ج٢، ص٧٨، \(بيروت\): دار احياء الكتب العربية، \(بي.تا\).](#)
١٥٥. [↑ علي بن محمد ماوردي، الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، ج١، ص٢٦٠، بغداد ١٤٠٩/١٩٨٩.](#)
١٥٦. [↑ محمد بن حسن طوسي، المبسوط في فقه الامامية، ج٢، ص٢، ج٣، ص١٢، چلپ محمدتقي كسفي، تهران ١٣٨٧.](#)
١٥٧. [↑ يحيى بن شرف نووي، المجموع شرح المذهب، ج٧، ص٤٧١، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
١٥٨. [↑ جعفر بن خضر كاشف الغطاء، كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء، ج٢، ص٤٥٦، اصفهان: انتشارات مهدي، \(بي.تا\).](#)
١٥٩. [↑ يعقوبي، ج٢، ص٢٤٩، تاريخ.](#)
١٦٠. [↑ محمد بن عبدالله ازرقى، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، ج٢، ص١٢٣-١٢٤، چلپ رشدى صالح ملص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، چلپ افست قم ١٣٦٩ ش.](#)
١٦١. [↑ محمد بن اسحاق فلكي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٦٥ و ص٢٦٧، چلپ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
١٦٢. [↑ محمد بن اسحاق فلكي، اخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٦٠-٢٦١، چلپ عبدالملك بن عبداللهين دهيش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.](#)
١٦٣. [↑ احمد بن عبدالله طبري، القرى لقاصد ام القرى، ج١، ص٦٣٥، چلپ مصطفى سقا، بيروت \(بي.تا\).](#)
١٦٤. [↑ مجلسي، بحار الانوار، ج٤٤، ص١٨٥.](#)
١٦٥. [↑ ابوبكر بن مسعود كاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ج٢، ص٤٥٣، چلپ محمد عدنان بن ياسين درويش، بيروت ١٩٩٨/١٤١٩.](#)
١٦٦. [↑ محمد بن مكى شهيد اول، الدروس الشرعية في فقه الامامية، ج١، ص٤٧٣، قم ١٤١٢-١٤١٤.](#)

١٦٧. ↑ محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، ج١، ص١٣٨، چاپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مکه ١٩٩٩.
١٦٨. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، تنکر الفقهاء، ج٨، ص٤٢٢، قم ١٤١٤.
١٦٩. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٣، ص٢٥٩٢٦٢.
١٧٠. ↑ وهبه مصطفى زحيلي، الفقهاء الاسلامی و ادلته، ج٣، ص٣٢٩، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.
١٧١. ↑ آل عمران/سور ٣٥، آیه ٩٧.
١٧٢. ↑ محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فيها من الآثار، ج٢، ص١٣٩، چاپ رشدي صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، چاپ افست قم ١٣٦٩ش.
١٧٣. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، تنکر الفقهاء، ج٨، ص٤٢٢، قم ١٤١٤.
١٧٤. ↑ ابن عابدين، ردالمحتار على الدر المختار، ج٢، ص٢٥٦، چاپ سنگي مصر ١٢٧١-١٢٧٢، چاپ افست بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧.
١٧٥. ↑ ابو القاسم خويي، مبانى تكملة المنهاج، ج١، ص١٨٥-١٨٤، قم ١٣٩٦.
١٧٦. ↑ وهبه مصطفى زحيلي، الفقهاء الاسلامی و ادلته، ج٣، ص٣٣٠، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.
١٧٧. ↑ مختلف الشيعة ج٥، ص٣٦٩-٣٧١.
١٧٨. ↑ كتاب السير ج٢، ص٣٢.
١٧٩. ↑ كليني، اصول الكافي، ج٤، ص١٣٩.
١٨٠. ↑ احمد بن علي جصاص، احكام القرآن، ج٢، ص٢٩٦، چاپ عبدالسلام محمد علي شاهين، بيروت ١٤١٥/١٩٩٤.
١٨١. ↑ محمد بن حسن طوسي، كتاب الخلاف، ج٥، ص٢٢٣، قم ١٤١٧/١٤٠٧.
١٨٢. ↑ وهبه مصطفى زحيلي، الفقهاء الاسلامی و ادلته، ج٣، ص٣٢٩، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.
١٨٣. ↑ محمد بن ادريس شافعي، الأم، ج٤، ص١٨٨، چاپ محمد زهري نجار، بيروت (بی تا).
١٨٤. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، تنکر الفقهاء، ج٩، ص٣٣٧، قم ١٤١٤.
١٨٥. ↑ وهبه مصطفى زحيلي، الفقهاء الاسلامی و ادلته، ج٣، ص٣٣٠، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.
١٨٦. ↑ ابن قدامة، المغنی، ج٤، ص١٩-٢٠، بيروت: دارالکتب العربي، (بی تا).
١٨٧. ↑ محمد بن محمد خطّاب، مواهب الجليل لشرح مختصر خليل، ج٧، ص٥٤٦، چاپ زكريا عميرات، بيروت ١٩٩٥/١٤١٦.
١٨٨. ↑ ابن عابدين، ردالمحتار على الدر المختار، ج٦، ص٧١١، چاپ سنگي مصر ١٢٧١-١٢٧٢، چاپ افست بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧.
١٨٩. ↑ يحيى بن شرف نووي، المجموع شرح المهذب، ج٩، ص٢٥٠، بيروت: دارالفکر، (بی تا).
١٩٠. ↑ احمد بن محمد مقدس اردبيلي، زبدة البيان في احكام القرآن، ج١، ص٢٢١، چاپ محمدباقر بهبودي، تهران (بی تا).
١٩١. ↑ يحيى بن شرف نووي، ج٧، ص٤٩٠-٤٩١، ٤٩٦، المجموع شرح المهذب، بيروت: دارالفکر، (بی تا).
١٩٢. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، تنکر الفقهاء، ج٧، ص٣٦٧، قم ١٤١٤.
١٩٣. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، تنکر الفقهاء، ج٧، ص٣٧٧-٣٧٨، قم ١٤١٤.
١٩٤. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، ج٨، ص٢٥، تنکر الفقهاء، قم ١٤١٤.
١٩٥. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، ج٨، ص٦٢، تنکر الفقهاء، قم ١٤١٤.
١٩٦. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، ج٧، ص٢٦٦-٢٦٧، تنکر الفقهاء، قم ١٤١٤.
١٩٧. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٣، ص١٣١٧.
١٩٨. ↑ ابن رشد، بداية المجتهد و نهاية المقصد، چاپ طه عبدالرؤف سعد، ج١، ص٦٢٢، بيروت ١٩٨٩/١٤٠٩.
١٩٩. ↑ ابن رشد، بداية المجتهد و نهاية المقصد، چاپ طه عبدالرؤف سعد، ج١، ص٦١٦، بيروت ١٩٨٩/١٤٠٩.
٢٠٠. ↑ ابن رشد، بداية المجتهد و نهاية المقصد، ج١، ص٦١٢، چاپ طه عبدالرؤف سعد، بيروت ١٩٨٩/١٤٠٩.
٢٠١. ↑ محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فيها من الآثار، ج٢، ص١٣٢، چاپ رشدي صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، چاپ افست قم ١٣٦٩ش.
٢٠٢. ↑ محمد بن اسحاق فلكهي، اخبار مکه في قديم الدهر و حديثه، ج٢، ص٢٦٦، چاپ عبدالملك بن عبدالله دهبش، بيروت ١٤١٩/١٩٩٨.
٢٠٣. ↑ محمد بن احمد فاسي، شفاء الغرام باخبار البلد الحرام، ج١، ص١٣١-١٣٢، چاپ ايمن فواد سيد و مصطفى محمد ذهبي، مکه ١٩٩٩.
٢٠٤. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، تنکر الفقهاء، ج٨، ص٧٩، قم ١٤١٤.
٢٠٥. ↑ محمد بن احمد خطيب شرييني، معنى المحتاج الى معرفة معاني الفاظ المنهاج، ج١، ص٤٧٩، مع تعليقات جويلي بن ابراهيم شافعي، بيروت: دارالفکر، (بی تا).
٢٠٦. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٣، ص١٩٥-١٩٨.
٢٠٧. ↑ رضا خلخالی، معتمد العروة الوثقى، محاضرات آيت الله خويي، ج٥، ص٤٧٧-٤٧٨، قم ١٤٠٥-١٤١٠.
٢٠٨. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٣، ص٢٨٧.
٢٠٩. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، ج٨، ص٤٢٢، تنکر الفقهاء، قم ١٤١٤.
٢١٠. ↑ حسن بن يوسف علامه حلّي، ج٨، ص٤٢٧، تنکر الفقهاء، قم ١٤١٤.
٢١١. ↑ ابن عابدين، ردالمحتار على الدر المختار، ج٢، ص١٨٧، چاپ سنگي مصر ١٢٧١-١٢٧٢، چاپ افست بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧.
٢١٢. ↑ وهبه مصطفى زحيلي، الفقهاء الاسلامی و ادلته، ج٣، ص٣٢٢-٣٢٣، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.
٢١٣. ↑ محمد بن عبدالله ازرقی، اخبار مکه و ما جاء فيها من الآثار، ج٢، ص١٣٧، چاپ رشدي صالح ملخص، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣، چاپ افست قم ١٣٦٩ش.
٢١٤. ↑ ابن بابويه، المقنع، ج١، ص٣٦٩-٣٧٠، قم ١٤١٥.
٢١٥. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٣، ص٢٦٥.
٢١٦. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٢، ص٥٦٥-٥٦٤.
٢١٧. ↑ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج١٢، ص٥٥٥.
٢١٨. ↑ ابن حنبل، مسند احمد بن حنبل، ج٦، ص٣٧٠، استانبول ١٩٨٢/١٤٠٢.
٢١٩. ↑ مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، ج٤، ص١١٣، چاپ محمد فواد عبدالباقي، استانبول ١٩٨١/١٤٠١.
٢٢٠. ↑ ابن عابدين، ردالمحتار على الدر المختار، ج٢، ص٢٥٦، چاپ سنگي مصر ١٢٧١-١٢٧٢، چاپ افست بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧.
٢٢١. ↑ ابراهيم رفعت باشا، مرآة الحرمين، ج١، ص٤٤٧، او، الرحلات الحجازية و الحج و مشاعره الدينية، بيروت: دارالمعرفة، (بی تا).
٢٢٢. ↑ محمد بن اسماعيل بخاري، صحيح البخاري، ج٥، ص٤٠، (چاپ محمد ذهني افندي)، استانبول ١٩٨١/١٤٠١.
٢٢٣. ↑ مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، ج٤، ص١١٣، چاپ محمد فواد عبدالباقي، استانبول ١٩٨١/١٤٠١.

٢٢٤. ↑ [محسن حكيم، دليل الناسك، ج١، ص ٤٩٣، جلب محمد قاضي طباطبائي، \(بيجا\) مؤسسه المنار، \(بي.تا\).](#)
٢٢٥. ↑ [رضاخلخالى، معتمد العروة الوثقى، محاضرات آيت الله خويى، ج ٥، ص ٥١٣، قم ١٤٠٥-١٤١٠.](#)
٢٢٦. ↑ [ابن عابدين، ردالمحتار على الدر المختار، ج ٢، ص ٦٨٨، جلب سنگى مصر ١٢٧١-١٢٧٢، جلب افست بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧.](#)
٢٢٧. ↑ [محمد بن حسن طوسى، كتب الخلاف، ج ٢، ص ٤٥١ ٤٥٢، قم ١٤١٧/١٤٠٧.](#)
٢٢٨. ↑ [ابن عابدين، ردالمحتار على الدر المختار، ج ٢، ص ٢٥٦، جلب سنگى مصر ١٢٧١-١٢٧٢، جلب افست بيروت ١٩٨٧/١٤٠٧.](#)
٢٢٩. ↑ [وهبه مصطفى زحيلي، الفقه الاسلامى وادلته، ج ٣، ص ٣٢٣، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.](#)
٢٣٠. ↑ [محمد بن حسن طوسى، تهذيب الاحكام، ج ٦، ص ١٣، جلب على اكبر غفارى، تهران ١٣٧٦ ش.](#)
٢٣١. ↑ [يحيى بن شرف نووى، المجموع شرح المهذب، ج ٧، ص ٤٨٩، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
٢٣٢. ↑ [على بن ابوبكر هيثمى، كشف الاستار عن زوائد البزار على الكتب الستة، ج ٢، ص ٥٤، ج ٢، جلب حبيب الرحمان اعظمى، بيروت ١٤٠٤/١٩٨٤.](#)
٢٣٣. ↑ [كلينى، اصول الكافى، ج ٤، ص ٥٦٤.](#)
٢٣٤. ↑ [يحيى بن شرف نووى، المجموع شرح المهذب، ج ٧، ص ٤٨٧، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
٢٣٥. ↑ [احمد بن عبدالله طبرى، القرى لقاصد ام القرى، ج ١، ص ٦٧٠-٦٧١، جلب مصطفى سقا، بيروت \(بي.تا\).](#)
٢٣٦. ↑ [ابن ادريس حلى، كتب السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى، ج ١، ص ٦٥١، قم ١٤١١/١٤١٠.](#)
٢٣٧. ↑ [يوسف بن احمد بحر انى، الحدائق الناضرة فى احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٣٠٢، قم ١٣٦٧/١٣٦٣ ش.](#)
٢٣٨. ↑ [محمد بن باقر نجفى، جواهر الكلام فى شرح شرائع الاسلام، ج ٢٠، ص ٧٥٧٦، بيروت ١٩٨١.](#)
٢٣٩. ↑ [رضاخلخالى، معتمد العروة الوثقى، محاضرات آيت الله خويى، ج ٥، ص ٥١٢، قم ١٤٠٥-١٤١٠.](#)
٢٤٠. ↑ [ابن قدامه، المغنى، ج ٣، ص ٣٧٦، بيروت: دار الكتب العربى، \(بي.تا\).](#)
٢٤١. ↑ [محمد بن احمد خطيب شربيني، معنى المحتاج الى معرفة معانى الفاظ المنهاج، ج ١، ص ٥٢٩، مع تعليقات جوبلى بن ابراهيم شافعى، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
٢٤٢. ↑ [منصور بن يونس بهوتى حنبلى، كشاف القناع عن متن الاقناع، ج ٢، ص ٥٥١، جلب محمد شافعى، بيروت ١٩٩٧/١٤١٨.](#)
٢٤٣. ↑ [يحيى بن شرف نووى، المجموع شرح المهذب، ج ٧، ص ٤٨٦، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
٢٤٤. ↑ [محمد بن احمد خطيب شربيني، معنى المحتاج الى معرفة معانى الفاظ المنهاج، ج ١، ص ٥٢٩، مع تعليقات جوبلى بن ابراهيم شافعى، بيروت: دار الفكر، \(بي.تا\).](#)
٢٤٥. ↑ [ابن قدامه، المغنى، ج ٣، ص ٣٧٠، بيروت: دار الكتب العربى، \(بي.تا\).](#)
٢٤٦. ↑ [ابن ادريس حلى، كتب السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى، ج ١، ص ٦٥١ ٦٥٢، قم ١٤١١/١٤١٠.](#)
٢٤٧. ↑ [محمد بن بهادر زركنشى، اعلام المساجد باحكام المساجد، ج ١، ص ٢٤٥-٢٤٣، جلب ابوالوفا مصطفى مراغى، قاهره ١٩٨٩/١٤١٠.](#)
٢٤٨. ↑ [محمد بن بهادر زركنشى، اعلام المساجد باحكام المساجد، ج ١، ص ٢٤١، جلب ابوالوفا مصطفى مراغى، قاهره ١٩٨٩/١٤١٠.](#)
٢٤٩. ↑ [محمد رضا گلپايگانى، ج ١، ص ١٨٧، مناسك الحج، قم ١٤١٣.](#)
٢٥٠. ↑ [وهبه مصطفى زحيلي، الفقه الاسلامى وادلته، ج ٣، ص ٣٣٥-٣٣٦، دمشق ١٤٠٤/١٩٨٤.](#)
٢٥١. ↑ [گلپايگانى، ج ١، ص ٢١٠، مناسك الحج، قم ١٤١٣.](#)
٢٥٢. ↑ [ابن قدامه، المغنى، ج ٣، ص ٣٧٠، بيروت: دار الكتب العربى، \(بي.تا\).](#)
٢٥٣. ↑ [احمد بن عبدالله طبرى، القرى لقاصد ام القرى، ج ١، ص ٦٧٥-٦٧٦، جلب مصطفى سقا، بيروت \(بي.تا\).](#)
٢٥٤. ↑ [قواعد الاحكام ج ١، ص ٤٥٠.](#)
٢٥٥. ↑ [الدروس الشرعية ج ٢، ص ٢١.](#)
٢٥٦. ↑ [شرائع الاسلام ج ١، ص ٢٠٩.](#)
٢٥٧. ↑ [ارشاد الأذهان ج ١، ص ٣٣٩.](#)
٢٥٨. ↑ [مستند الشيعة ١٣، ص ٣٣٣.](#)
٢٥٩. ↑ [مهذب الاحكام ج ١٥، ص ٣٦.](#)
٢٦٠. ↑ [محمد بن باقر نجفى، جواهر الكلام ج ٢٠، ص ٧٧.](#)
٢٦١. ↑ [محمد بن باقر نجفى، جواهر الكلام ج ٢٠، ص ٧٩.](#)
٢٦٢. ↑ [الحدائق الناضرة ١٧، ص ٤١٥.](#)
٢٦٣. ↑ [محمد بن باقر نجفى، جواهر الكلام ج ٢٠، ص ٧٩.](#)
٢٦٤. ↑ [محمد بن باقر نجفى، جواهر الكلام ج ٥، ص ٦٠.](#)
٢٦٥. ↑ [اجماعيت فقه الشيعة و أخوطة الأقوال من احكام الشريعة، ج ١، \(قم\) ١٤١٩.](#)
٢٦٦. ↑ [محمد بن محمد مفيد، المقيسة، ص ١٢٦، قم ١٤١٠.](#)
٢٦٧. ↑ [ابن ادريس حلى، كتب السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى، ج ١، ص ٣٤٢، قم ١٤١١/١٤١٠.](#)
٢٦٨. ↑ [ابن سعيد، الجامع للشرائع، ج ١، ص ٩٣، قم ١٤٠٥.](#)
٢٦٩. ↑ [يوسف بن احمد بحر انى، الحدائق الناضرة فى احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٤٦٣، قم ١٣٦٧/١٣٦٣ ش.](#)
٢٧٠. ↑ [احمد بن محمد مهدى نراقى، مستند الشيعة فى احكام الشريعة، ج ٨، ص ٣١٦، قم، ج ٢، ١٤١٥، ج ٨، ١٤١٦، ج ١٣، ١٤١٧.](#)
٢٧١. ↑ [محسن حكيم، مستمسك العروة الوثقى، ج ٨، ص ١٨٨، جلب افست قم ١٤٠٤.](#)
٢٧٢. ↑ [مجلسى، بحار الانوار، ج ٩٨، ص ١١٧.](#)
٢٧٣. ↑ [يوسف بن احمد بحر انى، الحدائق الناضرة فى احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٤٦٤، قم ١٣٦٧/١٣٦٣ ش.](#)
٢٧٤. ↑ [عبدالحسين كليدار، بغية النبلاء فى تاريخ كربلاء، ج ١، ص ٢٧، جلب عادل كليدار، بغداد ١٩٦٦.](#)
٢٧٥. ↑ [كلينى، اصول الكافى، ج ٤، ص ٥٦٣.](#)
٢٧٦. ↑ [مرتضى بروجردى، مستند العروة الوثقى، ج ٨، ص ٤١٦-٤١٧، تقريرات درس آيت الله خويى، ج ٨، \(قم\) ١٣٦٧ ش.](#)
٢٧٧. ↑ [محمد صادق روحانى، فقه الصادق، ج ٦، ص ٤٢٨، قم ١٤١٤/١٤١٢.](#)
٢٧٨. ↑ [محمد بن حسن طوسى، النهاية فى مجرالفقه و الفتاوى، ج ١، ص ١٢٤، بيروت ١٤٠٠/١٩٨٠.](#)
٢٧٩. ↑ [حسن بن يوسف علامه حلى، تحرير الاحكام الشرعية على مذهب الامامية، ج ١، ص ٣٣٣، جلب ابراهيم بهادري، قم ١٤٢٠-١٤٢٢.](#)
٢٨٠. ↑ [زين الدين بن على شهيد ثانى، الروضة البهية فى شرح اللمعة المشقية، ج ١، ص ٧٨٨ ٧٨٩، جلب محمد كلانتر، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣.](#)

٢٨١. ↑ اسماعيل حسيني مرعشي، اجماعيت فقه الشيعية و أخوطة الاقوال من احكام الشريعة، ج ١، ص ٤٥٣، ج ١، (قم) ١٤١٩.
٢٨٢. ↑ كليني، اصول الكافي، ج ٤، ص ٥٢٤.
٢٨٣. ↑ محمد بن حسن طوسي، تهذيب الاحكام، ج ٥، ص ٤٧٠٤٧٥، جلب علي اكبر غفاري، تهران ١٣٧٦ ش.
٢٨٤. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٤٥٦ ٤٥٩، قم ١٣٦٣ ش.
٢٨٥. ↑ ابن ادريس حلي، كتاب السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى، ج ١، ص ٣٢٢، قم ١٤١١.
٢٨٦. ↑ حسن بن يوسف علامه حلي، مختلف الشيعية في احكام الشريعة، ج ٣، ص ١٣٢، قم ١٤١٢١٤٢٠.
٢٨٧. ↑ زين الدين بن علي شهيد ثاني، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية، ج ١، ص ٧٨٧، جلب محمد كلانتر، بيروت ١٤٠٣/١٩٨٣.
٢٨٨. ↑ مرتضى بروجردي، مستند العروة الوثقى، ج ٨، ص ٤١١-٤١٤، تقريرات درس آيت الله خويي، ج ٨، (قم) ١٣٦٧ ش.
٢٨٩. ↑ ابن بابويه، المقنع، ج ١، ص ٢٤٢، قم ١٤١٥.
٢٩٠. ↑ احمد بن محمد بن نراقي، مستند الشيعية في احكام الشريعة، ج ٨، ص ٣٠٩، قم، ج ٢، ١٤١٥، ج ٨، ١٤١٦، ج ١٣، ١٤١٧.
٢٩١. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ٢، ص ٤٤١، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
٢٩٢. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ٢، ص ٤٤٨، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
٢٩٣. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ٢، ص ٤٥٢، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
٢٩٤. ↑ احمد بن محمد بن نراقي، مستند الشيعية في احكام الشريعة، ج ٨، ص ٣١٠، قم، ج ٢، ١٤١٥، ج ٨، ١٤١٦، ج ١٣، ١٤١٧.
٢٩٥. ↑ مرتضى بروجردي، مستند العروة الوثقى، ج ٨، ص ٤٠٦-٤١٠، تقريرات درس آيت الله خويي، ج ٨، (قم) ١٣٦٧ ش.
٢٩٦. ↑ ابن بابويه، المقنع، ج ١، ص ٢٤٢، قم ١٤١٥.
٢٩٧. ↑ احمد بن محمد مقس اردبيلي، مجمع الفائدة والبرهان في شرح ارشاد الازهان، ج ٣، ص ٤٢٢-٤٢٥، جلب مجتبي عراقى، على پناه اشتهااردى، و حسين يزدي اصفهاني، ج ٣، قم ١٣٦٢ ش.
٢٩٨. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٤٤٢-٤٤٠، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
٢٩٩. ↑ محمد بن باقر نجفي، جواهر الكلام في شرح شرائع الاسلام، ج ١٤، ص ٣٣٦، بيروت ١٩٨١.
٣٠٠. ↑ محمد بن علي موسى علمي، مدارك الاحكام في شرح شرائع الاسلام، ج ٤، ص ٤٦٨، قم ١٤١٠.
٣٠١. ↑ ابو القاسم بن محمد بن ميرزا قمي، جامع الشتات، ج ١، ص ٧٣، جلب مرتضى رضوي، تهران ١٣٧١ ش.
٣٠٢. ↑ محمد بن باقر نجفي، جواهر الكلام في شرح شرائع الاسلام، ج ١٤، ص ٣٣٧، بيروت ١٩٨١.
٣٠٣. ↑ محمد بن باقر بهجت، جامع المسائل، ج ١، ص ٥٩٩، قم ١٣٧٨ ش.
٣٠٤. ↑ ابن جنيد اسكافي، مجموعة فتاوى ابن الجنيد، ج ١، ص ٨٩-٩٠، تأليف على پناه اشتهااردى، قم ١٤١٦.
٣٠٥. ↑ علي بن حسين علم الهدى، رسائل الشريف المرتضى، ج ٣، ص ٤٧، جلب مهدي رجائي، رساله: ٣٠: جمل العلم والعمل، قم ١٤٠٥-١٤١٠.
٣٠٦. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٤٣٨، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
٣٠٧. ↑ يوسف بن احمد بحراني، الحقائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، ج ١١، ص ٤٦٥، قم ١٣٦٧-١٣٦٣ ش.
٣٠٨. ↑ مرتضى بروجردي، مستند العروة الوثقى، ج ٨، ص ٤٢٠-٤٢١، تقريرات درس آيت الله خويي، ج ٨، (قم) ١٣٦٧ ش.
٣٠٩. ↑ ابن ادريس حلي، كتاب السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى، ج ١، ص ٣٢٢، قم ١٤١١.
٣١٠. ↑ مرتضى بروجردي، مستند العروة الوثقى، ج ٨، ص ٤١٤-٤٢٠، تقريرات درس آيت الله خويي، ج ٨، (قم) ١٣٦٧ ش.
٣١١. ↑ محمد بن محمد باقر، فقه الصالح، ج ٦، ص ٤٢٧٤٢٨، قم ١٤١٤-١٤١٢.
٣١٢. ↑ مرتضى بروجردي، مستند العروة الوثقى، ج ٨، ص ٤٢١-٤٢٦، تقريرات درس آيت الله خويي، ج ٨، (قم) ١٣٦٧ ش.
٣١٣. ↑ ابو بكر بن مسعود كاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ج ١، ص ٩١-٩٢، جلب محمد عدنان بن ياسين درويش، بيروت ١٩٩٨/١٤١٩.
٣١٤. ↑ ابن قدامة، المغني، ج ٢، ص ١٠٧، بيروت: دار الكتب العربي، (بي تا).
٣١٥. ↑ محمد بن علي موسى علمي، مدارك الاحكام في شرح شرائع الاسلام، ج ١، ص ٢٨٢، قم ١٤١٠.
٣١٦. ↑ احمد بن محمد بن نراقي، مستند الشيعية في احكام الشريعة، ج ٢، ص ٢٩٢، قم، ج ٢، ١٤١٥، ج ٨، ١٤١٦، ج ١٣، ١٤١٧.
٣١٧. ↑ محمد بن عبد العظيم طباطبائي يزدي، العروة الوثقى، ج ١، ص ٨٩٩، بيروت ١٤٠٩.
٣١٨. ↑ محمد بن علي موسى علمي، مدارك الاحكام في شرح شرائع الاسلام، ج ٢، ص ١٥٢، قم ١٤١٠.
٣١٩. ↑ محمد بن عبد العظيم طباطبائي يزدي، العروة الوثقى، ج ١، ص ٤٤٧، بيروت ١٤٠٩.
٣٢٠. ↑ ابن ادريس حلي، كتاب السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى، ج ٣، ص ٣٦٤-٣٦٣، قم ١٤١١-١٤١٠.
٣٢١. ↑ ابو القاسم خويي، مبانى تكملة المنهاج، ج ٢، ص ١٨٤-١٨٥، قم ١٣٩٦.

منابع

دانشنامه جهان اسلام، بنياد دائرة المعارف اسلامي، بر گزفته از مقاله «حرم»، شمار ه ٦٠٣٥، فر هنگ فقه ج ٣، ص ٢٨٦.

رده های این صفحه: [يقاع متبركه](#) | [حج](#) | [فقه](#) | [محدوده حرم](#)